Антуан де Сент-Екзюпері

ПЛАНЕТА ЛЮДЕЙ

Переклав Анатолій Жаловський

Земля допомагає нам збагнути самих себе, допомагає краще, ніж будь-які книги. Бо вона опирається нам. Людина пізнає себе, долаючи перешкоди. Але для тієї боротьби вона повинна мати знаряддя. Їй потрібен терпуг або плуг. Обробляючи своє поле, селянин помалу вириває в природи деякі її таємниці і доходить загальнолюдської істини. Отак само й літак — знаряддя повітряних шляхів — веде людину до всіх споконвічних проблем.

Я завжди згадую, мов бачу наяву, свій перший нічний політ над Аргентиною темної ночі, коли внизу блимали тільки, наче зорі, поодинокі вогники, розкидані де-не-де по рівнині.

В тому океані пітьми кожен вогник провіщав диво людського розуму. Он біля того світла хтось, може, читає або міркує про щось чи веде з кимось щиру розмову. Коло цього хтось, можливо, думає про те, як виміряти безмежний простір, чи б'ється над розрахунками туманності Андромеди. А отам кохаються. Блимають на землі вогники, і кожен з них має чимось живитися. Навіть ті маленькі, що світять поетові, вчителеві чи теслі. Це живі зірки; а скільки ще там, поміж ними зачинених вікон, згаслих зірок, скільки поснулих людей...

Треба подати одне одному звістку. Треба гукнути до тих вогників, що горять, розкидані по рівнині, — може, які й відгукнуться.

I

ЛІНІЯ

Це було 1926 року. Я, молодий пілот, щойно прийшов тоді до авіакомпанії Латекоер, яка раніше, ніж Аеропосталь налагодила повітряне сполучення між Тулузою і Дакаром. Там я опановував своє ремесло. Так само як і інші мої товариші, я проходив стажування — без цього новачкові не довіряють водити поштові літаки. Пробні вильоти, перельоти за маршрутом Тулуза — Перпіньян, нудні уроки метеорології в страшенно холодному ангарі. Ми боялись гір Іспанії, яких ніхто з нас іще не знав, і з пошаною ставилися до бувалих льотчиків.

Цих досвідчених пілотів ми бачили в ресторані — вони були похмурі, трималися трохи осторонь, звисока давали нам поради. І коли хтось із них, повернувшись із Касабланки чи з Аліканте, приходив пізніше, у шкіряній куртці, ще мокрій від дощу, і котрийсь з нас боязко питав, як пройшов політ, — за короткою, стриманою відповіддю нам ввижався казковий світ, у якому на тебе чигають усілякі пастки, прірви, круті скелі, що зненацька виринають попереду, шалені вихри, що з коренем виривають могутні кедри. Чорні дракони стережуть вихід у долини, снопи блискавок увінчують гірські пасма. Старики вміли підтримувати у нас пошану до себе. А потім хтось із них не повертався, і нашу повагу він забирав з собою у вічність.

Пригадую, як одного разу повернувся з рейсу Бюрі, той, що згодом розбився на Корб'єрі[1]. То був досвідчений пілот. Він сів до нас і, нічого не кажучи, повільно їв, а плечі його все ще гнітив тягар непомірного напруження. Це було надвечір одного з тих лихих днів, коли небо по всій трасі якесь гниле, коли пілотові здається, що всі гори перекачуються в грязюці, як ото колись на вітрильниках по палубі, зірвавшись з ланцюгів, гасали гармати. Я довго дивився на Бюрі і нарешті, ковтнувши слину, зважився спитати його, чи важкий був політ. Бюрі не чув мене, зморщивши лоба, він схилився над тарілкою. У відкритому літаку пілот під час негоди виглядає з-за вітрового скла, щоб краще бачити, вітер шмагає його в обличчя і потім ще довго свище у вухах. Нарешті Бюрі підвів голову — він, здавалося, почув мене, отямився і щиро засміявся. Бюрі сміявся рідко, і цей раптовий сміх, який ніби осяяв його втому, захопив мене. Він нічого не сказав про свою перемогу і, нахиливши

голову, знову почав мовчки їсти. Але в ресторанному чаді, серед дрібних службовців, що розважалися тут після своїх скромних денних турбот, цей товариш з придавленими втомою плечима раптом видався мені втіленням незвичайної шляхетності: з грубої оболонки на мить показався ангел, що переміг дракона.

Нарешті одного вечора і мене викликали до директора. Він сказав коротко:

— Ви летите завтра.

Я стояв у кабінеті і чекав, що зараз він мене відпустить. Але директор, помовчавши, додав:

— Інструкції добре знаєте?

В той час мотори було далеко не такі надійні, як тепер. Часто вони ні з того ні з сього несподівано підводили нас. Раптом щось бряжчало й гуркотіло, наче хто бив посуд, — і доводилось іти на посадку, сідати на скелясті гори Іспанії, де важко було й сподіватися на якийсь притулок. " Тут, — казали ми, якщо мотор вийде з ладу, то амба й літаку!" Але літак можна замінити. Найважливіше — не врізатися в скелю. Тому в районі гір нам під загрозою найсуворішої кари заборонялося летіти поза хмарами. Зазнавши аварії і йдучи на посадку, пілот міг розбитися об якусь вершину, вкриту білим клоччям хмар так, що її не побачиш.

Ось чому того вечора неквапливий голос на прощання ще раз наполегливо твердив мені:

— Це дуже гарно — йти над Іспанією за компасом, над морем хмар, це дуже красиво, але...

І ще повільніше:

— ... але пам'ятайте: під тим морем хмар — вічність...

І мирний світ, такий спокійний, такий гладенький світ, що відкривається перед тобою, коли виходиш із хмар, зненацька набуває для мене зовсім іншого значення. Цей лагідний спокій стає пасткою. Я вже уявляю собі те безкраю білу пастку, яка лежить десь унизу. І нема вже там, унизу, ні людських хвилювань, які, здавалося б, мають бути, ні турбот, ні метушні на міських вулицях вулицях — там тільки тиша, ще глибша, ніж угорі, там вічний, непорушний спокій. Біла липка пелена стає для мене межею, що відділяє реальне від нереального, відоме від непізнаного. І я починаю розуміти, що дійти сенсу всього того, що ми бачимо, можна тільки через культуру, цивілізацію і свою працю. Жителі гір теж знають море хмар. Але вони не бачать в ньому таємничої завіси.

Я вийшов від директора по-хлопчачому гордий. Настає і моя черга — завтра вдосвіта мені довірять пасажирів і африканську пошту. І в той же час на душі було дуже бентежно. В Іспанії не часто трапляються місця, придатні для посадки, і я боявся, що, зазнавши аварії, не знайду майданчика, де можна було б сісти. Я схилявся над пустинною картою, шукаючи і не знаходячи того, що мені треба було. І тому, перш ніж кинутися в битву, я, пойнятий гордощами і страхом, пішов до свого товариша Гійоме. Гійоме літав переді мною на цих трасах. Він знав усі хитрощі, за допомогою яких можна дістати ключі від Іспанії. Гійоме розкаже все і мені.

Побачивши мене, він усміхнувся:

— Я вже чув новину. Ти задоволений?

Він дістав із стінної шафи пляшку портвейну, чарки і, так само усміхаючись, підійшов до мене.

— За це треба випити. Все буде добре, побачиш.

Певність, як від лампи світло, лилась від нього, мого товариша Гійоме, що згодом побив рекорд поштових польотів над Кордильєрами, Андами і Південною Атлантикою. Та це було пізніше, за кілька років, а того вечора. сидячи без піджака під лампою, схрестивши руки і напрочуд підбадьорливо усміхаючись, він сказав просто:

— Тобі часом дошкулятимуть грози, туман, сніг. А ти подумай про тих, що пройшли через усе це раніше за тебе, і скажи собі: те, що вдалося іншим, завжди можна з успіхом повторити.

Проте я все-таки розгорнув свою карту і попросив його подивитись разом зі мною маршрут польоту. І, схилившись над освітленою картою, опираючись на плече бувалого льотчика, я знову відчув себе спокійно, як колись у шкільні роки.

Але який дивний то був урок географії! Гійоме не подавав мені відомостей про Іспанію, він зробив так, що Іспанія стала моїм другом. Він не розказував ні про водні ресурси, ні про населення, ні про поголів'я худоби. Він розповідав не про Кадіс, а про троє помаранчевих дерев, що ростуть край поля поблизу Кадіса. "Стережися їх, познач собі на карті..." І троє помаранчевих дерев займали відтоді на моїй карті більше місця, ніж Сьєрра-Невада[2]. Він говорив не про Лорку, а про маленьку ферму біля Лорки. Про життя цієї ферми. Про хазяїна її. І про хазяйку. І це подружжя, загублене серед простору, за півтори тисячі кілометрів од нас, набувало в моїх очах величезного значеннях. Ферма зручно розмістилася на схилі гори, її вогні світили здалеку, мов зорі, і господарі, як ті доглядачі маяка, завжди були готові допомогти людям.

Отак з незбагненної далини забуття ми витягали деталі, яких не знав жоден географ. Бо ж географів цікавить тільки Ебро, чиї води втамовують спрагу великих міст, а до ручая, що ховається в траві західніше від Мотріля[3] і живить якихось три десятки польових квіток, їм байдуже. "Стережися цього ручая, він псує поле... Познач і його на карті". О, я пам'ятатиму цю мотрільську гадюку! Вона була така смирна, своїм тихим дзюрчанням могла приспати, зачарувавши, кілька жаб, але сама

дрімала тільки на одне око. За дві тисячі кілометрів звідси, причаївшись у траві край рятівного поля. вона підстерігала мене. При першій же нагоді вона обернула б мене у вогненний сніп...

Ждав я й зустрічі з тридцятьма забіяками баранами — вони он там, на схилі горба, готові до атаки. "Тобі здається, що на луці нікого немає, і раптом — тарах! — під колеса кидаються тридцять баранів..." У відповідь на цю підступну загрозу я захоплено усміхався.

Іспанія на моїй карті, освітленій лампою Гійоме, поволі ставала країною із чарівної казки. Я позначав хрестиками посадочні майданчики й небезпечні пастки. Позначив фермера, і цих тридцять баранів, і струмок. Я точно наносив на карту всю цю пастушачу картину, якою нехтують географи.

Попрощавшись з Гійоме, я відчув потребу прогулятись. Був холодний зимовий вечір. Піднявши комір пальта, я, молодий, бадьорий, ішов серед перехожих, які й гадки не мали, що на мене чекає. І в цьому натовпі незнайомих людей я пишався своєю таємницею. Ці варвари не знають мене, але вдосвіта з мішками пошти вони довірять мені свої клопоти і прагнення. В мої руки передадуть свої надії. І, сховавши обличчя в комір, я ходив між ними, як їхній захисник, а вони нічогісінько не знали про моє заступництво.

Не сприймали вони і вісток ночі, які вловлював я. Бо тільки мене турбувало, що десь, може, збирається снігова буря, яка ускладнить мій перший політ. Одна по одній гаснуть зорі, та що до того людям, які тут гуляють? Тільки я розумів, що це означає. Перед боєм мені посилали відомості про ворожі позиції...

А тим часом ці важливі для мене гасла я діставав біля яскраво освітлених вітрин, у яких виблискували різдвяні подарунки. Здавалося, тої ночі там було виставлено всі земні блага — і мене п'янила гордість від того, що я зрікаюся їх. Я був воїном, котрому загрожує небезпека, — яке

мені діло до цього іскристого кришталю, що має прикрашати вечірнє свято, до цих абажурів і книжок? Мене вже оповивали тумани — я, рейсовий пілот, уже скуштував гіркого плоду нічних польотів.

Удосвіта, о третій годині, мене розбудили. Я розчахнув жалюзі, побачив, що на вулиці дощ, і ретельно одягнувся.

За півгодини я вже був за блискучому від дощу тротуарі і, сидячи на валізці, ждав автобуса. Скільки товаришів до мене в день посвячення отак чекали, і у них так же стискалося серце! Нарешті з-за рогу, сповнюючи вулицю деренчанням, викотився старий автобус, і я, так само, як колись мої товариші, по праву зайняв місце на тісній лаві між заспаним митником і кількома службовцями. В автобусі стояв затхлий дух запиленої канцелярії, старої контори, в якій в'язне життя людини. Через якихось п'ятсот метрів автобус зупинявся, щоб взяти ще одного писаря, ще одного митника чи інспектора. Прибулець вітався, сонні пасажири щось нерозбірливо буркали йому у відповідь, той примощувався десь як міг і теж засинав. Їхали, мов у похмурому ридвані, трусячись на вибоїстій тулузькій бруківці так, що спочатку рейсового пілота і не відрізнити було від усіх цих чиновників... Але назустріч бігли вуличні ліхтарі, наближався аеродром, і старий тряський автобус був уже тільки сірим коконом, з якого людина вийде перетвореною, в новому вигляді.

Кожен мій товариш одного такого ранку теж відчував, як у ньому — людині підлеглій, котрій поки що може безкарно допікати всякий інспектор — народжується той, хто невдовзі відповідатиме за іспанську і африканську пошту, той, хто через три години, оповитий блискавками, вийде на герць з драконом Оспіталета[4], а через чотири години, здобувши перемогу, вільно вибиратиме будь-який шлях — в обхід понад морем чи навпростець через Алкойське пасмо, той, хто матиме справу з грозою, з горами, з океаном.

Кожен мій товариш, загублений у безіменному гурті людей, під похмурим небом зимової Тулузи, одного такого ранку теж відчував, як у ньому росте могутній володар, який через п'ять годин залишить позаду

північні дощі і сніги, відкине зиме і, уповільнивши роботу мотора, спуститься в гаряче літо, в залитий яскравим сонцем Алікант.

Старого автобуса давно вже немає, але в моїй пам'яті він лишився — холодний, незатишний. То був своєрідний символ неминучої підготовки до суворих радощів нашого ремесла. Все тут було перейнято разючою стриманістю. Пам'ятаю, через три роки у цьому ж автобусі я дізнався — при тім не було сказано й десяти слів — про смерть льотчика Лекрівена, одного з багатьох наших товаришів, які туманного дня або туманної ночі пішли у вічну відставку.

Було так же рано — третя година, стояла така ж сонна тиша, коли ми почули, як наш директор — у темряві його не було видно — гукнув інспекторові:

— Лекрівен уночі не приземлився в Касабланці.

— Що? — озвався інспектор. — Що?

Вирваний із сну, він зробив останнє зусилля, щоб остаточно прокинутись, і, показуючи свою ревність, додав:

— Га? Справді? Йому не пощастило пройти? Він повернув назад?

З глибини автобуса долинула коротка відповідь:

— Ні.

Ми завмерли, чекаючи, але більше не почули ні слова. Одна по одній падали секунди. і нам ставало зрозуміло, що після цього "ні" вже нічого сказано не буде, що це "ні" — безапеляційний присуд: Лекрівен не тільки не приземлився в Касабланці — він уже не приземлиться ніде і ніколи.

Того ранку, перед своїм першим поштовим рейсом я теж скорявся священним обрядам, зв'язаним з нашим ремеслом, і не дуже впевнено дивився в вікно на блискучу від дощу дорогу, у якій відбивалися вогні ліхтарів і калюжі від вітру бралися брижами, що скидались на пальмові гілки. Я дивився і думав: "Як для першого рейсу, мені, далебі, не дуже таланить..." І глянув на інспектора:

— Кепська погода, правда?

Інспектор втомлено зиркнув у вікно.

— Це ще невідомо, — буркнув нарешті.

За якими ж ознаками, питав я себе, передбачати погоду? Учора ввечері Гійоме однією своєю посмішкою спростовував усі лихі пророцтва, якими залякували нас бували льотчики, а тепер вони знову спали мені на пам'ять: "Якщо пілот, не знаючи досконально усієї траси, попаде в снігову бурю... шкода мені його, бідолаху! Так, так! Шкода мені його!..."

Їм треба було підтримувати свій авторитет, от вони й хитали головами, з жалем і співчуттям дивлячись на нас, а ми ніяковіли під їхніми поглядами, почуваючи себе наївними простаками.

Справді-бо, для багатьох із нас цей автобус був останнім притулком. Скільки їх? Шістдесят, вісімдесят? Їх віз дощового ранку цей самий мовчазний шофер.

Я озирнувся: в темряві світились червоні цятки цигарок, і кожна з них супроводжувала якісь роздуми курця. Вбогі роздуми підстаркуватих чиновників.. Скільком із нас ці супутники замінили жалобний кортеж?

До мене долинали тихі балачки. Про хвороби, гроші, про нудні домашні турботи. За тими розмовами ніби здіймалися стіни похмурої

тюрми, в яку замкнули себе ці люди. І раптом переді мною постало обличчя долі.

Старий канцеляристе, мій сусіде по автобусу, ніхто ніколи не поміг тобі утекти від цього всього, щоб урятуватись, і не твоя в цьому провина. Ти створив собі тихий світ, замурувавши в своєму кубельці всі виходи до світла, як роблять мурашки. Ти згорнувся клубочком, сховавшись в своєму обивательському затишку, в закостенілих звичках,у затхлій повсякенності провінційного життя, ти спорудив собі цей жалюгідний захисток від вітру, від морського прибою та зірок. Ти не хочеш турбувати себе великими проблемами, тобі й без того нелегко забути що ти людина. Ти не мешканець мандрівної планети, ти не замислюєшся над питаннями, що не мають відповіді, — ти просто дрібний обиватель з Тулузи. Ніхто не схопив тебе за плечі, не стримав, коли ще був час. А тепер глина, з якої тебе виліплено засохла, затверділа. і вже ніщо не розбудить в тобі заснулого поета, музику чи астронома, який, можливо, колись в тобі жив.

Я вже не нарікаю на дощ, який періщить надворі. Чари мого ремесла відкривають переді мною інший світ, і в ньому за якихось дві години я вийду на двобій з чорними драконами і гірськими пасмами, уквітчаними гривою синіх блискавок, а коли настане ніч, вирвавшись на волю, прокладу свій шлях серед зірок.

Так відбувалося наше професійне хрещення, і ми починали літати. Здебільшого рейси проходили без пригод. Спокійно, мов бувалі водолази, ми поринали в глибини своїх володінь. Тепер їх добре досліджено. Пілот, бортмеханік і радист уже не вирушають в дорогу навмання, літак для них — лабораторія. Вони орієнтуються, дивлячись не на краєвид, що пропливає внизу, а на тремтливі стрілки приладів. За кабіною десь в пітьмі тонуть гори, але це вже не гори. То невидимі сили, наближення яких треба вирахувати. Радист при світлі лампи уважно записує цифри, механік робить позначки на карті і, якщо гори опинилися збоку, якщо вершини, котрі літак мав обійти зліва, раптом тихо і непомітно, мов

готове до бою вороже військо в засаді, розгорнулися просто попереду, пілот виправляє курс.

А на землі чергові радисти, чуючи голос товариша, ретельно записують: "0 годин 40 хвилин. Курс 230. На борту все гаразд".

Так відбуваються польоти в наші дні. Екіпаж повітряного корабля навіть не відчуває, що він летить. Мов уночі десь серед моря, тут нема ніяких орієнтирів. Але мотори наповнюють кабіну безперервним тремтінням, і від того ця освітлена кімнатка стає зовсім іншою. І час минає. І в усіх тих циферблатах, радіолампах, стрілках так само діє невидима алхімія. Таємничі жести, приглушені слова, зосереджена увага секунду за секундою готують диво. З нічого народилось золото: воно виблискує посадочними вогнями.

Але всі ми знаємо польоти, коли, траплялося, за якихось дві години до посадки раптом відчуєш таку самотність, таку відірваність від усього світу, яких не відчув би навіть десь у нетрях Індії, і коли вже й не сподіваєшся повернутись.

Так було з Мермозом[5], коли він уперше перетнув на гідроплані Південну Атлантику і надвечір підлетів до Порт-о-Нуара[6]. Він бачив, як прямо перед ним, з кожною хвилиною тісніше сходяться пасма ураганів, ніби на очах зводили мур, потім запала ніч і скрила все. А через годину, вибравшись із-за хмар, він опинився в казковому царстві.

Перед ним здіймалися смерчі, вони, здавалося, були нерухомі, схожі на чорні колони якогось храму. Вгорі ті колони ширшали, підтримуючи низьке похмуре склепіння бурі, але через проломи в склепінні падали смуги світла, і повний місяць сяяв між колонами, відбиваючись у холодних плитах моря. І Мермоз продирався крізь ті пустельні руїни, ковзаючи по місячних протоках, обминаючи велетенські стовпи, де ревів здиблений океан, — чотири години вибирався до виходу з храму. Це

видовисько приголомшувало, і тільки поминувши Порт-о-Нуар Мермоз помітив, що навіть не злякався.

Я теж пам'ятаю такі хвилини, коли ніби виходив за межі реального світу: тієї ночі всі радіопеленги, що їх надсилали з аеродромів Сахари були страшенно спотворені, і це збило мене і мого радиста Нері. Побачивши крізь розрив в тумані, що внизу під нами блиснула вода, я круто повернув до берега, але ми не могли зрозуміти, чи далеко залетіли над морем.

Не було ніякої певності, що ми дістанемось до берега, — могло не вистачити пального. Та якби й дісталися, нам треба було б знайти посадочний майданчик. А тим часом уже заходив місяць. Не маючи навігаційних даних, щоб визначити де перебуває літак, уже глухі, ми потроху ще й сліпли. Місяць, мов блідий жар, згасав у тумані, схожому на снігові замети. А небо над нами вкривалося пеленою хмар і ми пливли між тими хмарами й туманом, у непроглядній мертвотній порожнечі.

Аеродроми, які озивалися нам, відповідали одно:

"Пеленга дати не можемо... Пеленга дати не можемо..." — бо наш голос долинав до них звідусіль і нізвідки.

І раптом, коли ми вже втратили надію, попереду на обрії з лівого боку появилась блискуча цятка. Я страшенно зрадів. Нері нахилився до мене, я почув: він співає. То міг бути тільки аеродром, тільки його маяк, бо вночі вся величезна Сахара поринає в темряву ночі, вночі це мертва земля. Але вогник трохи поблимав і згас. То була зірка; заходячи, вона вигулькнула на кілька хвилин над обрієм, між хмарами та пеленою туману, і на ту зірку ми взяли курс.

Потім перед нами виникали ще вогні, і ми, щоразу надіючись, летіли на кожний новий вогник. І якщо він не згасав, ми перевіряли його.

— Бачимо вогонь, — передавав Нері на аеропорт у Сіснерос[7]. — Тричі погасіть і засвітіть свій маяк.

Сіснерос гасив і знову засвічував свій маяк, але жорстоке світло, за яким ми стежили, не блимало — то була непідкупна зірка.

І хоч пального ставало дедалі менше, ми щоразу попадалися на золотий гачок: оце вже попереду світло справжнього маяка, оце вже аеродром, це — життя! Потім знову міняли зірку.

Отоді ми відчули, що загубилися в міжпланетному просторі, серед сотень неприступних планет, і не знаємо, як відшукати ту єдину справжню нашу планету, ле зосталися рідні краєвиди, і улюблена домівка, і ніжні ласки...

Ту єдину планету... Я розкажу вам, яка мені привиділась тоді картина, хоч ви, можливо подумаєте, що це несерйозно. Але людські клопоти залишаються з людиною навіть перед лицем небезпеки, а я був голодний і хотів пити. Отож ніби прилітаємо ми до Сіснероса, наповнюємо баки і — знову в дорогу, і вдосвіта сідаємо уже в Касабланці. Роботу закінчено! Ми з Нері вирушаємо в місто. Там є маленькі бістро — кав'ярні, які відчиняються на світанку. Ми сідаємо до столу, нам нічого не загрожує, і ми сміємося над тим, що пережили минулої ночі; а на столі перед нами — свіжі рогалики і кава з молоком. Ми з Нері споживаємо ці вранішні дари життя.

Стара селянка спілкується із своїм богом за допомогою мальованого образка, наївної ладанки, чоток: щоб ми почули, з нами треба розмовляти простою і зрозумілою мовою. Отак і для мене радість життя втілилася у першому ковтку гарячого запашного напою, в суміші кави, молока і пшениці — в цій пуповині, що єднає нас з тихими пасовиськами, з екзотичними плантаціями і дозрілими нивами, — єднає нас з землею. Серед такої безлічі зірок тільки одна-єдина наповнила цим ароматним

напоєм чару нашої ранкової трапези, щоб стати нам ще ближчою, зрозумілішою.

Але між нашим повітряним кораблем і тією населеною планетою пролягли нездоланні відстані. Всі багатства світу лишилися на малесенькій порошинці, що загубилася десь між сузір'ями. І звіздар Нері, силкуючись розшукати її, все ще звертається до світил, благаючи їх відгукнутися.

Раптом він штовхнув мене в плече. А тоді дав записку і я прочитав: "Усе гаразд, приймаю чудове повідомлення". У мене закалатало серце; я з нетерпінням ждав, поки він допише ті кілька слів, що врятують нас. Нарешті цей дар небес у мене.

Передавала Касабланка, звідки ми вилетіли вчора ввечері. Повідомлення десь затрималось і несподівано знайшло нас за дві тисячі кілометрів, коли ми блукали десь над морем, між хмарами і туманом. То була радіограма від державного представника в аеропорту Касабланка. Я прочитав: "Пане де Сент-Екзюпері, я змушений просити Париж покарати вас, оскільки, вилітаючи з Касабланки, ви зробили розворот надто близько від ангарів". Це правда, я зробив розворот надто близько від ангарів. Правда й те, що цей чоловік сердився на нас з обов'язку служби. І в конторі аеропорту я покірно сприйняв би його докір. Але він догнав нас там, де всякий докір був недоречний. Серед чих нечисленних зірок, у густому тумані, над морем, що дихало небезпекою, він прозвучав просто дико. В наших руках була наша доля і доля пошти, літака; нам нелегко було залишитися в живих, а цей чоловік зганяв на нас свою дріб'язкову злість. А проте, ми з Нері зовсім не гнівалися, навпаки, обидва раптом повеселішали. Він допоміг нам зробили відкриття: тут ми самі собі хазяї. Невже цей капрал не помітив по наших нашивках, що ми вже капітани? Він увірвався в наші мрії, коли ми швидко летіли од Великої Ведмедиці до сузір'я Стрільця, і єдине, що могло тоді стривожити нас, це зрада місяця.

Найперше, що мала зробити планета, з якої озвався цей чоловік, єдине, що вона мала зробити — це передати нам точні відомості, аби ми могли прокласти собі дорогу серед світил. І ті відомості були хибні. А щодо всього іншого, то їй би поки що помовчати. І Нері пише мені: "Замість клеїти дурня, краще б вони куди-небудь нас вивели..." Вони — це в нього означало все населення земної кулі, всі народи з їхніми парламентами і сенатами, з імператорами, арміями і флотами. І, перечитуючи те послання бевзя, який надумав поквитатися з нами, ми повернули на Меркурій.

Врятувала нас дивна випадковість. Втративши надію дістатися Сіснероса, я розвернувся під прямим кутом до берега і надумав летіти цим курсом, аж доки стане пального. Це давало хоч якийсь шанс уціліти, не потонути в морі. На нашу біду, мої уявні маяки завели мене бозна-куди. І, на лихо, в найкращому разі нам довелося б серед ночі пірнути в густий туман, і ми, напевне, розбилися б при посадці. Але я не мав з чого вибирати.

Становище було таке ясне, що я тільки сумно знизав плечима, коли Нері підсунув мені записку з повідомленням, яке ще годину тому могло нас врятувати: "Сіснерос намагається визначити де ми. Сіснерос передає: приблизно двісті шістнадцять..." Сіснерос уже не спав, окутаний мороком, Сіснерос прокидався, ми відчували його, він був десь ліворуч од нас. Але де саме, на якій відстані? Ми з Нері коротко обмінялися думками. Надто пізно. Так вважали ми обидва. Кинешся шукати Сіснерос — чого доброго, зовсім берега не знайдеш. І Нері відповів: "Пального лишається на годину. Летимо курсом дев'яносто три".

Але тим часом один по одному прокидалися інші аеропорти. В нашу розмову встрявали нові голоси: Агадір, Касабланка, Дакар. І в кожному місті радіостанція зчиняла тривогу на аеродромі. Начальники аеропортів по тривозі викликали наших товаришів. І поступово всі вони зібралися круг нас, мов коло ліжка хворого. Співчуття, які нічим не могли нам допомогти, але все-таки співчуття. Марні поради, але скільки в них ніжності!

І раптом озвалась Тулуза, аеродром, з якого ми вилетіли і який лишився десь там, за чотири тисячі кілометрів од нас. Тулуза вторглася до нас і з ходу, без зайвих слів спитала: "Номер вашого літака — Ф... (Я вже забув той номер)?" — "Так". — "Отже, у нас є ще на дві години пального. Бак вашої машини нестандартний. Курс на Сіснерос".

Отак потреби, що їх породжує професія, перетворюють і збагачують світ. Рейсовому пілотові зовсім не обов'язково переживати подібну ніч, аби відкрити новий зміст у звичних картинах. Одноманітний краєвид за вікном, який стомлює пасажира, екіпажеві літака видається вже іншим. Оте громаддя хмар, що закриває обрій, пілот сприймає не як окрасу: воно задасть роботу його м'язам і поставить перед ним нелегкі проблеми. І він включає його в свої розрахунки, вимірює, їх уже зв'язує спільна мова. А он удалині височіє гірська вершина — чим вона зустріне його? При місяці то непоганий орієнтир. Але якщо пілот летить наосліп, ледве вирівнючи курс і не знаючи до пуття, де він перебуває, тоді цей гірський шпиль стає вибухівкою, сповнює небезпекою всю ніч, як одна-єдина міна, що пливе по волі течій, запаскуджує все море.

Так змінюється в очах пілота й океан. Пасажири літака не помічають шторму: з висоти не видно, як здіймаються величезні хвилі, і здається, що хмари бризок унизу нерухомі. Тільки величезні пальми біліють там, розкинувши саоє зубчасте, пооране жилками і наче вкрите памороззю віття. Але екіпаж розуміє, що в тому місці на воду не сісти. Для нього ці пальми — наче величезні отруйні квіти.

І навіть якщо рейс випадає щасливий, пілот на своїй трасі ніколи не буває просто глядачем. Барви землі і неба, сліди вітру на морі, хмари, позолочені заходом — пілот не захоплюється ними, він думає про них. Як ото селянин, що, обходячи своє господарство, по тисячі прикмет визначає, чи скоро почнеться весна, чи не буде заморозків, коли ждати дощу, — так і професійний пілот передбачає за прикметами сніг, туман, погожу ніч. Машина, яка, здавалося б, мала віддалити людину від природи, поставила її в ще більшу залежність від суворих законів природи. Грозове небо викликає пілота на суд стихій, і він, самотній,

боронить свій вантаж у суперечці з трьома первісними божествами: з горами, морем і бурею.

II

ТОВАРИШІ

1

Кілька наших товаришів, в тому числі і Мермоз, проклали французьку авіалінію Касабланка-Дакар, яка йшла через не скорені ще райони Сахари. Мотори тоді були ненадійні, Мермоз зазнав аварії і попав до маврів[8]; ті не наважилися його вбити, два тижні тримали в полоні, а потім відпустили, узявши за нього викуп. І Мермоз знову почав возити пошту над тими самими районами.

Коли відкрилося повітряне сполучення з Америкою, Мермозові, котрий завжди був серед перших, доручили розвідати ділянку траси від Буенос-Айреса до Сантьяго і, після повітряного мосту над Сахарою, прокласти такий же міст через Анди. Йому дали літак, що піднімався на п'ять тисяч двісті метрів. А вершини Кордільєр сягають семи тисяч метрів. І Мермоз вилетів шукати проломів. Перелетівши піски, він став на герць з горами, з крутими вершинами, на яких вітер шарпав снігові бинди; він кинув виклик передгрозовій імлі, що гасить усі земні барви, і повітряним потокам, таким рвучким і гострим, що коли натрапиш на них між двома кам'яними стінами, то здається, наче вступаєш в бійку на ножах. Мермоз починав бій, не знаючи супротивника, не відаючи, чи пощастить йому лишитися живим. Мермоз "випробовував шлях" для інших.

І ось одного разу під час таких "випробувань" він став полоненим Анд.

Їм довелось приземлитися на висоті чотири тисячі метрів на майданчику, оточеному прямовисними стінами, і два дні вони з механіком

шукали, як урятуватися. Вони були в полоні. І тоді вдалися до останньої можливості — спрямували літак до прірви, розігнали його; літак рвучко підскочив кілька разів, докотився до краю майданчика і зірвався в безодню. Падаючи, він, зрештою, набрав достатньої швидкості і знову почав слухатись керма. Мермоз вирівняв машину біля самої вершини гори і, трохи зачепивши гребінь, перевалив через неї. Пролетівши ще якихось сім хвилин, він знову зазнав аварії: з трубок радіатора, які вночі полопались на морозі, потекла вода; але внизу, мов земля обітована, відкрилася чілійська рівнина.

На другий день він почав усе спочатку.

Докладно розвідавши Анди і опрацювавши техніку перельоту через них, Мермоз передав цю ділянку траси своєму товаришу Гійоме, а сам перейшов на нічні польоти.

Наші аеродроми тоді ще не освітлювались, і коли темної ночі Мермоз ішов на посадку, на аеродромі запалювали три невеличкі бензинові вогні.

Він упорався з цим і відкрив шлях іншим.

Приборкавши ніч, Мермоз узявся до океану. І 1931 року він уперше доставив пошту з Тулузи в Буенос-Айрес за чотири дні. По дорозі назад, якраз над центром Південної Атлантики, у нього зіпсувався маслопровід, і Мермоз спустився просто в бурхливе море. Його врятувало якесь судно — його і пошту і екіпаж.

Так Мермоз приручив піски, гори, ніч і море. Він не раз погибав в тих пісках і горах, його поглинали ніч і море. Але щоразу він повертався, щов знову вирушити в дорогу.

Так Мермоз працював двадцять років. А потім, одного разу, вже вкотре пролітаючи над Південною Атлантикою, він коротко повідомив, що вимикає правий мотор.

Здавалося б, турбуватися не було чого, та коли минуло десять хвилин, а мовчанка тривала, всі радіопости авіалінії від Парижа до Буенос-Айреса з тривогою чекали. Бо якщо в буденному житті десять хвилин запізнення не мають особливої ваги, то в поштовій авіації вони набувають зловіщого значення. За цим проміжком часу криється якась іще невідома подія. Дрібна, чи сповнена лиха, вона вже сталася. Доля винесла свій присуд, і його не можна оскаржити: якась залізна рука примусила екіпаж сісти на воду або ж роздушила літак. Але тим, хто чекає, вироку ще не оголошено.

Хто з нас не знає цієї надії, що з кожною хвилиною згасає, цієї мовчанки, що стає дедалі важчою, мов смертельна хвороба? Спочатку ми сподівалися, та минали години і надія згасала. Пізно, вже надто пізно. Ми чудово розуміли, що наші товариші не повернуться, що вони спочивають в глибинах Південної Атлантики, над якою так часто ширяли в небі. Що ж, Мермоз кінчив свою працю і тепер спочиває, як спочиває в полі жнець, котрий чесно зв'язав свого останнього снопа.

Коли товариш умирає такою смертю, здається, це ніби ще один крок у його ремеслі, і біль утрати спочатку буває менший, ніж коли б він загинув якось інакше. Так, звичайно, він тепер далеко, він востаннє змінив аеродром, але ми ще не відчули, що нам його не вистачає, як хліба насущного.

Справді, ми звикли довго ждати зустрічей. Товаришів, що працюють на одній лінії, розкидано по всьому світу, від Парижа до Сантьяго в Чилі, вони — мов ті вартові на посту, яким не так-то легко перемовитися словом. І тільки випадок часом зводить докупи то тут то там членів великої льотної родини. Одного вечора десь у Касабланці, у Дакарі, у Буенос-Айресі за столом, після років мовчання знову починаються перервані колись розмови, знову зринають давні спогади. Потім — знову в дорогу. Земля, виходить, водночас і пустельна й багата. Багата оазами дружби, потаємними, скритими оазами, до яких нелегко дістатись і до яких, одначе, не сьогодні-завтра неодмінно приводить нас наше ремесло. Можливо, життя й відриває нас від товаришів, не дає нам

багато думати про них, а все одно вони десь є — не дуже знаєш, де саме, проте десь є, мовчазні і забуті, але такі вірні! І якщо наші дороги сходяться, як щиро вони радіють, як весело термосять нас! Авжеж, ми звикли чекати...

Але минає час, і ми дізнаємося, що вже ніколи не почуємо ясного сміху когось із нас, і тоді стає зрозуміло, що та оаза — назавжди заборонена для нас. Відтоді починається наша справжня скорбота, не та, що розриває душу, а якась гірка.

Справді-бо, ніхто ніколи не замінить втраченого товариша. Давніх друзів собі не створюють. Нема скарбу дорожчого, аніж спільні спогади, пережиті разом тяжкі години, сварки, примирення, душевні поривання. Таку дружбу нелегко завести знову. Коли саджаєш дуба, марна річ сподіватись, що скоро знайдеш затінок під його вітами.

Так уже ведеться в житті. Спочатку ми стаємо багатші, бо чимало літ саджали дерева, але потім настають роки, коли час руйнує те, що ми зробили, і знищує ліс. Один по одному відходять товариші, і ми лишаємось без теплого затінку їхньої дружби. І в нашій скорботі бринить тихий сум — ми журимося, що старіємо.

Отака та наука, якою збагатили нас Мермоз та інші товариші. Велич усякої професії, можливо, саме в тому, що вона об'єднує людей, адже єдина справжня розкіш — це розкіш людського спілкування.

Працюючи тільки заради матеріального достатку, ми самі будуємо собі в'язницю. І замикаємось у самотності разом із своїм статком — цим попелом, який не дає нічогісінько, заради чого варто було б жити.

Перебираючи найяскравіші свої спогади, підсумовуючи пережите, я впевнююся, що найкращих годин, котрі були в моєму житті, мені б не дало ніяке багатство. Не можна було купити дружбу Мермоза, дружбу товариша, з яким нас назавжди зв'язали разом пережиті випробування.

Ніч у польоті, і сто тисяч зірок над головою, і тихий спокій на душі, і кілька годин, коли ти ніби стаєш володарем всесвіту, — їх за гроші не купиш.

І новизна світу, яку ми помічаємо після важкого рейсу, і дерева, квіти, жінки, усмішки в свіжих барвах життя, повернутого нам на світанку, всі оті дрібнички, що є винагородою для нас — цього теж не купити за гроші.

Не купити й тої моєї ночі серед непокірних племен, яка оце зринула мені в пам'яті.

Надвечір одного дня ми — три літаки компанії "Аеропосталь" — застряли на узбережжі Ріо-де-Оро[]. Спочатку зробив вимушену посадку мій товариш Рінель — у нього обірвалася кермова тяга; другий товариш, Бурга, сів, щоб виручити колегу, але незначне пошкодження прикувало і його до землі. Нарешті, приземлився і я, та поки дістався до них, уже геть стемніло. Ми вирішили полагодити машину Бурга, а щоб легше було з цим упоратись — почекати до ранку.

Рік тому на цьому самому місці зазнали аварії наші товариші Гурп і Ерабль і неприхильні тубільці їх убили. Ми знали, що й тепер біля Бохадора[9], стоїть табором загін їхньої кавалерії — триста рушниць. Побачивши здалеку, як приземлялися наші літаки, вони, певно, зчинили тривогу, і ця ніч могла стати для нас останньою.

Отож ми розмістилися і приготувалися не спати. Витягли з вантажних відсіків п'ять чи шість ящиків, повикидали з них багаж, поставили ящики в коло і в кожному з них, немов у будці вартового, засвітили, як-небудь захистивши од вітру, невелику свічку. Отак серед пустелі, на голій корі планети, самотні, як первісні мешканці, ми спорудили людське поселення.

Зібравшись на ніч на головній площі цього поселення, на піщаній латці. куди падало з ящиків тремтливе світло, ми ждали. Ждали рятівного світанку або мавpів. І не знаю чому, але було в тій ночі щось святкове, рідзвяне. Ми розмовляли, ділячись своїми спогадами, жартували, співали.

Всі були трохи збуджені, як на доброму святі. От тільки ми були геть бідні. Вітер, пісок, зорі. Строго, як у трапістів[10]. Але за цим тьмяно освітленим столом кілька чоловік, у яких у всьому світі не було нічого, окрім спогадів, ділились невидимими скарбами.

Нарешті ми зустрілися. Ми довго йдемо поруч, оточивши себе стіною мовчання або зрідка перекидаючись пустопорожніми словами. Та ось настає година небезпеки. І тоді ми помагаємо один одному. Тоді виявляється, що всі ми — одне ціле. Переймаєшся думами товариша і стаєш багатшим. Ми дивимось один на одного і щиро всміхаємося. Як отой випущений на волю в'язень, що милується безмежністю моря.

2

Скажу кілька слів про тебе, Гійоме, але тобі не доведеться ніяковіти від того, що я наполегливо вихвалятиму твою хоробрість і професійну майстерність. Не заради того мені хотілося б розповісти про твою найдивовижнішу пригоду.

Є у людей одна риса, яка ще не має назви. Можливо то "серйозність", тільки слово це не підходить. Бо з тою рисою уживається і веселість і усмішка. Ця риса є у теслі, коли він, як рівний з рівним, стає віч-на-віч з шматком дерева, обмацує його, вимірює і поважно, зібравши всю свою силу, все вміння, починає роботу.

Одного разу я прочитав оповідання, яке прославляло твою пригоду, Гійоме, і вже давно хочу віддати належне тій спотвореній картині. В ній показали, як ти сиплеш дотепами вуличного хлопчиська, наче мужність

полягає в тому, щоб у хвилину грізної небезпеки принизитись до школярського зубоскальства. Вони не знали тебе, Гійоме. Тобі немає потреби, виступаючи на бій, глузувати з свого супротивника. Коли надходить буря, ти кажеш собі: "Буде буря". Ти бачиш, що тебе жде і оцінюєш ту неминучість.

Я все пам'ятаю і свідчення своєї пам'яті подаю тобі, Гійоме.

Якось узимку ти вирушив у рейс через Анди і пропав — п'ятдесят годин од тебе не було вістки. Я саме повернувся з глибин Патагонії і приєднався в Мендосі[11] до пілота Деле. І він і я п'ять днів кружляли над горами, шукаючи в тому хаосі, але нічого не знайшли. Наших двох літаків тут було замало. Нам здавалося, що й сотня ескадрилей за сто років не здолала б обнишпорити це величезне громаддя гір, вершини яких здіймаються угору на сім тисяч метрів. Ми втратили будь-яку надію. Навіть контрабандисти, головорізи, що в долині задля п'яти франків ладні на який завгодно риск і злочин, не хотіли йти з рятувальними загонами в ці гори. "Ми ризикуємо життям, — казали нам вони. Взимку Анди не випускають людей". Коли Деле або я приземлявся в Сантьяго, чілійські службовці також радили нам припинити розшуки. "Зараз зима. Якщо ваш товариш і вцілів при падінні, то він не пережив ночі. Ніч у горах перетворює людину на шматок криги".

І коли потім я знову пробирався між кам'яними стінами і велетенськими колонами Анд, мені здавалося, що я вже не шукаю тебе, а сиджу в тиші снігового храму над твоїм тілом.

І ось уже на сьомий день, коли в перерві між польотами я снідав в якомусь мендоському ресторанчику, хтось раптом розчахнув двері і гукнув тільки:

— Гійоме... живий!

І навіть незнайомі люди, які там були, обнялися.

Через десять хвилин я, взявши на борт двох механіків — Ледвебра і Абрі — був уже в повітрі. А ще за сорок хвилин приземлився на дорозі, розпізнавши, сам не знаю як, машину, що везла тебе кудись у напрямку Сан-Рафаеля. Це була щаслива зустріч, ми всі плакали і душили тебе в обіймах. Ти живий, ти воскрес, ти сам сотворив своє чудо! Отоді ти сказав — і то були перші розбірливі слова, сповнені чудової людської гордості: "Я зробив таке, що, їй-богу, ніколи б не зробила жодна худобина".

Згодом ти розповів нам, що сталося.

Дві доби шаленіла буря, чілійські схили Анд засипало п'ятиметровим шаром снігу, видимості не було ніякої, і пілоти американської авіакомпанії повернули назад. А ти все ж таки полетів — шукав дірку в небі. Трошки південніше ти знайшов цю пастку і, опинившись за хмарами, на висоті шість з половиною тисяч метрів — а вони сягали шести тисяч, так що тільки поодинокі вершини здіймалися над ними — взяв курс на Аргентіну.

Пілота, який попадає у низхідний повітряний потік, часто охоплює дивне гнітюче відчуття. Мотор працює, а проте літак провалюється вниз. Ти ставиш його майже вертикально, щоб зберегти висоту, але він втрачає швидкість, стає надто млявий і все одно провалюється. Боячись, що надто круто поставив літак, попускаєш важіль, даєш потокові повітря віднести тебе вбік — праворуч або ліворуч, до якогось гірського кряжа, що править вітрові за трамплін і міг би створити опору для літака, а він так само валиться вниз. Здається, все небо падає. І ти почуваєш себе так, мовби попав в якусь космічну катастрофу. Сховатись ніде. Марно повертаєш назад, туди, де повітря підтримувало тебе, було міцною, надійною опорою. Але опори вже немає. Все розпадається і ти невпинно сповзаєш в цьому світовому розладі до тої хмарної каламуті, що повільно здіймається перед тобою і поглинає тебе.

"Я опинився в біді, але ще не розумів цього, — розповідав ти. — Над хмарами, що були наче нерухомі, — так тільки здавалося, бо вони

безперервно переміщалися на одному рівні, — літак попав у нисхідні течії. Там, високо в горах, усе таке чудне..."

А які хмари!..

"Машину раптом рвонуло вниз, я випустив штурвал і вчепився в сидіння, щоб мене не викинуло з кабіни. Трясло так, що ремені вп'ялися мені в плечі і мало не тріснули. Та ще почалось обледеніння, я вже не міг за приладами визначити положення літака і грудкою скотився з шести тисяч метрів до трьох з половиною. І тут я побачив чорну горизонтальну площину, яка допомогла мені вирівняти літак. То було озеро, я впізнав його: Лаґуна Діаманте. Я знав, що воно лежить у глибокій улоговині, і одна його стіна — вулкан Маіпу — здіймається на шість тисяч дев'ятсот метрів. Хоча я й вирвався з хмар, але густа снігова заметіль усе ще сліпила мене, і я не міг одлетіти від озера, бо неодмінно розбився б об якусь кам'яну стіну улоговини. Я кружляв і кружляв над озером на висоті тридцять метрів, доки не скінчилось пальне. Дві години кружляв, мов на манежі. Потім сів і перекинувся. Вибрався з-під машини, але буря звалила мене з ніг. Звівся на ноги — знову повалило. Довелось залізти під кабіну, викопати яму в снігу і там сховатись. Я обклався з усіх боків мішками з поштою і просидів так сорок вісім годин.

А потім буря вщухла і я пішов. Ішов п'ять днів і чотири ночі".

Але що від тебе лишилося, Гійоме! Ми знайшли тебе, — ти був обпалений вітром, зашкарублий, худий і маленький, як стара бабуся. Того ж вечора я привіз тебе літаком у Мендосу, і там тебе оповили білими простирадлами, немов обмили бальзамом. Та це не зцілювало тебе. Стомлене тіло заважало тобі, ти крутився, не знаходячи собі місця, і ніяк не міг заснути. Твоє тіло не забуло ні скель ні снігів. Вони наклали на тебе свою мітку. Я дивився на твоє обличчя — чорне, опухле, мов перезріле побите яблуко. Ти був страшний і нещасний, втративши можливість користуватися чудовими знаряддями своєї праці: твої руки здерев'яніли і не слухали тебе, а обморожені ноги, коли ти, борючись з задухою, сідав край ліжка, звисали важко й мертво. Твоя дорога ще не

скінчилася — ти ще йшов, задихаючись, і коли перевертався на подушці, щоб було спокійніше, настирливі видіння, що роїлися десь у мозку, знову і знову проходили перед тобою, і ти не мав сили відігнати їх. Вони йшли і йшли. І ти знову, вкотре вже, ставав на бій проти ворогів, які воскресали із попелу.

Я поїв тебе цілющим зіллям:

— Пий, друже!..

" А найбільше мене здивувало... ти знаєш..."

Мов той боксер, що переміг, але й сам добре побитий, ти заново переживав свою незвичайну пригоду. І розповідав про неї помалу, уривками. А я, слухаючи нічну оповідь, уявляв, як ти йдеш у сорокаградусний мороз на висоті чотири з половиною тисяч метрів, у тебе нема ні льодоруба, ні мотузки, ні їжі, а ти пнешся через круті стрімчаки, повзеш краями урвищ, обдираючи до крові ступні, коліна, долоні. З кожним кроком ти втрачаєш кров, сили, тяму, а все тягнешся вперед, завзятий, як мурашка; дерешся на стрімчак, за яким чорніє прірва, повертаєшся, щоб обійти перешкоду, падаєш, і знову підводишся, і не даєш собі спочинку, бо як ляжеш на снігову постіль, то вже не встанеш.

І справді, посковзнувшись, ти повинен був якнайшвидше звестися, щоб не заклякнути. Холод сковував тіло, і коли ти, впавши, хотів дати собі зайву хвилину відпочинку, змертвілі м'язи без руху кам'яніли, і вже важко було одійти.

Ти не піддавався спокусі.

"Серед снігів, — казав ти мені, — геть втрачаєш інстинкт самозбереження. Ідеш два, три, чотири дні — і вже більше нічого не хочеться, тільки спати. Мені хотілося спати. Але я казав собі: якщо моя

дружина вірить, що я живий — вона певна, що я йду. І товариші вірять, що я йду. Всі вони вірять в мене. Я буду негідником, якщо не йтиму!"

І ти йшов і щодня складаним ножиком збільшував розрізи на черевиках, у яких уже не вміщались обморожені розпухлі ноги.

Мене вразило одне твоє признання:

"Розумієш, уже з другого дня моїм найважчим ділом було намагання не думати. Надто вже кепсько я почував себе, і становище було зовсім безнадійне. Замислюватись над цим я не міг — не стало б мужності йти далі. На лихо, голова погано слухалась і працювала, як турбіна. Проте я міг іще керувати уявою. Зваблював її то фільмом, то книжкою. І переді мною стрімко розгорталася дія то фільму або книжки. Потім що-небудь повертало мене до дійсності. Неодмінно. І тоді я намагався уявляти щось інше..."

Але одного разу, посковзнувшись, ти впав навзнак у сніг і не вставав. Ти був наче той боксер, що повалений сильним ударом, втрачає волю і стає байдужим до ліку секунд, які десь далеко, ніби в іншому, чужому світі, падають одна по одній до десяти, коли вже нічого не виправити.

"Я зробив усе, що міг, надії не лишилось ніякої, нащо ж мучитись?"

Тобі було досить заплющити очі — і в світі настав би спокій. Тільки склепити повіки, і — чудо — вже не буде ні ударів, ні падінь, ні гострого болю в м'язах, ні палючого холоду, ні непомірних тягот життя, що їх тягнеш, як віл тягне свій важенний віз. Ти вже відчув той холод, що отрутою розливався по тілі і, наче морфій, сповнював тебе блаженством. Твоє життя принишкло десь коло серця. Щось ніжне і коштовне причаїлося глибоко в тобі. Притомність потроху залишала віддалені куточки тіла, яке ще недавно було мов замордована тварина, а тепер уже набувало холодності мармуру.

Навіть сумління не дошкуляло тобі. Наші волання вже не доходили до тебе, точніше — ти чув їх, мов у сні. Ввi сні ти й озивався, щасливий, ідучи легко, сягнисто, і попереду без будь-яких твоїх зусиль уже розкривалися веселі простори рівнин. Як легко ти витав у цьому сні, що став для тебе такий привітний та лагідний. І ти, Гійоме, ти, скнаро, надумав відняти у нас радість свого повернення.

Докори сумління ворухнулись десь у найглибших глибинах твоєї свідомості. В сонне марення раптом увірвалась тверeза думка.

"Я думав про дружину. Мій страховий поліс захистить її від злиднів. Захистить, але..."

Якщо людина пропадає безвісти, то по закону її визнають померлою тільки через чотири роки. Ця картина заступила тобі всі інші марення. Ось ти лежиш ницьма на сніговому схилі. Настане літо, і каламутна вода знесе твоє тіло десь у розщелину, яких в Андах тисячі. Ти це знав. Але знав і те, що попереду, за п'ятдесят метрів, височить скеля.

"Я подумав: якщо встану, то, можливо, доберуся до неї. І якщо притулюся до каменя, то влітку тіло знайдуть".

Ти зіп'явся на ноги і йшов ще дві ночі і три дні.

Одначе ти зовсім не думав зайти далеко.

"По багатьох ознаках я вгадував, що кінець близько. Ось одна з них. Приблизно через кожні дві години я мусив зупинятися — то ще трохи розрізати черевики, то снігом розтерти опухлі ноги, а то просто щоб перепочило серце. Але в останні дні пам'ять почала підводити мене. Бувало, відійду вже далеченько від місця зупинки і раптом схаменуся: щось забув. Кожного разу я щось забував. Спочатку — рукавичку, поклав біля себе і не підняв, а без неї в такий мороз непереливки. Потім забув годинника. Далі — ножа. А тоді компас. Що не зупинка, то втрата...

Порятунок у тому, щоб зробити перший крок. Ще один крок. Саме з нього завжди все і починається..."

"Я зробив таке, що, їй-богу, не зробила б жодна худобина"

Мені знову спадають на пам'ять ці слова — найшляхетніші з усіх, які я знаю, слова, що визначають місце людини у всесвіті, вшановують і возвеличують її. Нарешті ти засинав, свідомість згасала, та тільки-но ти пробуджувався, вона теж прокидалась і знову брала владу над твоїм тілом — знівеченим, пом'ятим, обпаленим на морозі. Тіло — то тільки послушне знаряддя, тільки слуга. Ти пишаєшся ним, Гійоме, і цю гордість ти теж зумів передати:

"Я йшов голодний, і, розумієш, на третій день серце почало підводити... Ну от, повзу я стрімчаком понад самою прірвою, пробираю в снігу ямки, щоб спертися кулаками, — і раптом серце моє закапризувало. То замре, то знову б'ється. Тільки невпевнено, безладно. Почуваю: якщо воно затримається на мить довше — я зірвуся. Застигаю на місці, прислухаюсь: як воно там, усередині? Ніколи — ти чуєш?— ніколи в літаку я так не прислухався до мотора, як у ці хвилини — до власного серця, бо все залежало від нього.

Я казав йому: ну-бо ще трошки! Постарайся ще... Серце було добре. Воно нерішуче завмирало, а тоді знову починало працювати. І так щоразу. Коли б ти знав, як я ним пишався!"

Ти важко дихав, лежачи в кімнаті там, у Мендосі, і зрештою засинав. А я сидів біля твого ліжка і думав: якщо Гійоме говорять про його мужність, він тільки знизує плечима. Але й вихваляти його скромність було б нечесно. Він стоїть далеко вище від тієї звичайної чесноти. І якщо він знизує плечима, то це від життєвої мудрості. Він знає — той хто попав у катастрофу, вже не боїться. Лякає тільки невідоме. А для людини, яка стояла віч-на-віч з ним, це вже не є невідоме. Особливо, якщо дивишся на нього отак спокійно і серйозно.

Та головне його достоїнство не в цьому. Його велич — в усвідомленні відповідальності. Відповідальності за себе самого, за пошту, за товаришів, що чекають на нього. У його руках їхнє горе або їхня радість. Він несе відповідальність за все нове, що створюється там, унизу, серед живих, він повинен брати участь у тому творенні. На ньому почасти лежить відповідальність за долю всього людства, бо вона залежить і від його праці.

Він із тих людей широкої натури, що схожі на розлогі дерева, які щедро дають затінок під своїми вітами. Бути людиною — це якраз і означає відповідати за все. Горіти з сорому за злидні, хоч вони, здавалося б, і не залежать від тебе. Пишатися перемогою, яку здобули твої товариші. І відчувати, що кладучи свій камінь, ти помагаєш будувати світ.

І такиз людей прирівнюють до тореадорів чи картярів. Вихваляють їхню зневагу до смерті. А мені смішно, коли я чую про зневагу до смерті. Якщо коріння тієї зневаги не в усвідомленій відповідальності, то вона є тільки ознакою духовної убогості або надмірної молодості. Я пригадую одного юного самогубця. Не знаю вже, яка любовна невдача штовхнула його старанно всадити собі кулю в серце. Не знаю, якій літературній спокусі він піддався, вдягаючи перед цим білі рукавички, але пам'ятаю, що в цьому жалюгідному показному жесті я відчув не шляхетність а убозтво. Виходить, за милим обличчям, під людським черепом у нього нічого не було, нічогісінько. Хіба що образ дурненького дівчиська, схожого на багатьох інших.

Цей безглуздий кінець нагадав мені іншу, справді людську смерть. То був садівник, він казав мені:

"Знаєте... іноді, бувало, копаю заступом землю, а сам обливаюся потом... Ревматизм крутить ноги, і я просто кляну цю каторгу. А ось тепер я так хотів би копатись і копатись в землі. Це так гарно! Почуваєш себе таким вільним! І потім, хто ж обрізатиме мої дерева?"

Він залишав по собі оброблену землю. Він залишав оброблену планету. Любов зв'язувала його з усією землею і з усіма деревами землі. Ось хто був її великодушним, щедрим господарем! Ось хто, як і Гійоме, був істинно мужньою людиною, бо в ім'я Творення він боровся зі смертю.

III

ЛІТАК

То нічого, Гійоме, що ти день і ніч повинен стежити за приладами, вирівнювати за гіроскопами літак, прислухатися до дихання моторів, спиратись на п'ятнадцять тонн металу: завдання, що постають перед тобою, це, зрештою завдання вселюдські, і ось ти вже прирівнюєшся своєю шляхетністю до горянина. Мов сущий поет, ти вмієш насолоджуватися ранковою зорею. Як часто у безодні важких ночей ти жадав, щоб там, далеко на сході, появився над чорною землею цей блідий спалах, прорізався перший промінь. Іноді те чарівне джерело, яке повільно розтікалося перед тобою, повертало тебе до життя, коли ти вже ждав смерті.

Ти звик користуватися складними інструментами, але не став од того черствим техніком. Мені здається, ті, кого надто жахає наш технічний прогрес, не помічають різниці між метою і засобом. Справді, людина, яка прагне лише матеріального добробуту, пожинає не ті плоди, заради яких варто жити. Але ж машина — не мета. Літак — не мета, це знаряддя. Таке саме знаряддя, як плуг.

Ми вважаємо, ніби машина нівечить людину, але, можливо, це тільки здається, бо життя змінюється так стрімко, що ми не встигаємо оцінити ті зміни. Що таке сто років історії машини порівняно з двома тисячами років історії людини? Ми насилу звикаємо до пейзажу з шахтами і електростанціями. Ми ледве обживаємо цей новий дім, якого навіть ще не добудували. Навколо нас все так швидко змінилося: людські стосунки, умови праці, звичаї. Сам наш внутрішній світ зрушено до найбільших

глибин. У нас лишилася слова — розлука, відсутність, відстань, повернення, але зміст їх став інший. Щоб осягнути світ сьогоденний ми вдаємося до словника, складеному у світі вчорашньому. І нам здається, що колись життя більш відповідало нашій природі, але це тільки здається, тому що воно більше відповідає нашій мові.

Кожний крок на шляху прогресу віддаляв нас од звичок, яких ми ледве набули, і ось ми — справжні вигнанці, котрі іще не створили собі вітчизни.

Всі ми — молоді дикуни, яких іще захоплюють нові іграшки. В наших авіаційних рекордах немає іншого сенсу. Ось він піднявся найвище й летить швидше за всіх. Ми забуваємо, заради чого посилали його в політ. Самі ті гони на деякий час ніби затуляють собою мету їх. І так буває завжди. Солдат, який підкорює землі для імперії, бачить сенс життя в завоюванні. Він зневажає колоніста. Але ж хіба не задля того він воював, щоб на підкорених землях оселився колоніст? Захоплені своїми успіхами, ми служили людям — прокладали залізниці, будували заводи, бурили нафтові свердловини. І трохи забули, що все це ми й робимо саме для того, щоб служить людям. В період завоювань ми жили мораллю солдатів. Але тепер треба заселяти землю. Треба вдихнути життя в цей новий дім, який ще не має свого обличчя. Для одного істина була в тому, щоб будувати, для іншого — щоб обживати.

Наш дім, безперечно, помалу стане справжнім людським домом. Навіть машина, чимраз досконаліша, стає дедалі непомітнішою порівняно з тією роботою, яку вона виконує. Здається, що всі конструкторські зусилля людини, всі її розрахунки, всі безсонні ночі над кресленнями завершуються тільки в тій простоті, яку ми бачимо, що потрібен був досвід багатьох поколінь, аби колона, кіль корабля чи фюзеляж літака поволі ставали стрункіші й довершеніші, доки їм не надали первісної чистоти і плавності ліній грудей чи плеча. Робота інженерів, креслярів, конструкторів, здається, тільки на те і спрямована, щоб вирівнювати і згладжувати, аби полегшити механізм кріплення, урівноважити крило так, щоб його вже й не помічати, ніби то вже не крило, припасоване до

фюзеляжа, а якась природна викінченість форм, таємничо гармонійна й цілісна єдність, у якій багато спільного з поезією. Мабуть, довершеності досягають не тоді, коли більше нічого додати, а коли вже нема чого відняти. На межі свого розвитку машина ніби перестає бути машиною.

Отож винахід, який сягає досконалості, це вже майже не винахід. Як ото знаряддя праці, помалу втрачаючи видимі ознаки механізму, стає витвором природи, мов рінь, шліфована морем, так і машина прекрасна тим, що користуючись нею, поступово забуваєш про неї.

Раніше ми ставилися до неї, як до складного заводу. А сьогодні вже забуваємо, що в моторі обертається. Зрештою, він має своє призначення, в ньому щось повинно обертатись, як серце повинно битися, а ми ж не прислухаємось до биття свого серця. Знаряддя більше не поглинає всієї нашої уваги. За допомогою знаряддя, через нього, ми знову відкриваючи для себе споконвічну природу, таку близьку садівникам, мореплавцям і поетам.

Вода і повітря — от з чим стикається льотчик. Коли вже запущено мотор, коли гідроплан уже поре морську поверхню, його кабіна озивається на удари хвиль, неначе б'ють у гонг, і пілот по тремтінню свого тіла може визначити, що відбувається. Він відчуває, як з кожною секундою машина розвиває швидкість і потужність. Він відчуває, як у цій п'ятнадцятитонній споруді достигає сила, що дасть їй можливість злетіти. Пілот стискає штурвал, і та сила, мов якийсь дар, поволі переходить у його руки. Він сприймає цей дар, і металеві важелі слухняно передають його могутність. Нарешті вона досягла потрібної межі, і тоді легким, ледь помітним рухом, ніби зриваючи достиглий плід, пілот піднімає літак над водою і виводить його в повітря.

IV

ЛІТАК І ПЛАНЕТА

Звісно, літак — машина, але яке ж це знаряддя пізнання! Це ж він нам відкрив справжнє обличчя землі. Адже дороги протягом довгих століть вводили нас в оману. Ми були схожі на ту царицю, що забажала поїхати до своїх підданих і дізнатись, чи вдоволені вони її правлінням. Щоб замилити їй очі, придворні розставили по дорозі декорації, які показували щасливе життя, і найняли статистів, аби танцювали там. Крім цієї тоненької ниточки, цариця так нічого й не побачила у своїх володіннях і не дізналась, що на широких просторах країни люди, помираючи з голоду, проклинаючи її.

Отож ми брели по звивистих дорогах. Вони обминають неродючі землі, скелі та піски і, слугуючи людині, в'юняться від джерела до джерела. Вони ведуть селянина від стодоли до ланів, де колосяться хліба, вони біля хлівів беруть худобу, яка ще й не прочумалась, і вдосвіта доставляють її в люцерну. Вони з'єднують село з селом, бо люди одного села часто одружуються з сусідами. Коли ж яка дорога й наважиться перетнути пустелю, то вона десятки разів повертатиме від оази до оази, щоб трошки звеселитися.

Оті повороти, мов солодка ілюзія, спантеличували нас, бо по дорозі все були добре зрошені землі, рясні сади, соковиті луки, і ми довго бачили свою тюрму, мов барвисту картину. Ми вірили, що наша планета — волога й м'яка.

Але згодом наш зір став гострішим і ми зробили гірке відкриття. Літак навчив нас рухатись по прямій. Щойно піднявшись в повітря, ми залишаємо дороги, що завертають то на водопій, то до стійла, або звиваються від міста до міста. Віднині ми вільні, вирвалися з милого нам рабства, нам уже не потрібні джерела, і ми беремо курс до віддаленої мети. Тільки тепер, з висоти польоту по прямій, ми відкриваємо справжню основу нашої землі — фундамент із скель, піску і солі, на якому подекуди, пробиваючись то тут, то там, неначе мох серед руїн, розцвітає життя.

І ось ми стаємо фізиками, біологами, досліджуємо сходи цивілізації — вони прикрашають собою долини й іноді, якимось чудом, буйно ростуть мов пишні парки в благодатному кліматі. Ми оцінюємо людину по її місцю у всесвіті, дивлячись в ілюмінатор, як у мікроскоп. Ми наново перечитуємо свою історію.

2

Пілот, який держить курс до Магеланової протоки, трохи на південь від Ріо-Гальєгос, пролітає над потоком давно застиглої лави. Це громаддя двадцятиметровою товщею тисне на рівнину. Далі — другий такий потік, третій, а тоді починаються бугри, пагорки заввишки десь двісті метрів, і на кожному зяє кратер. Наче жерла гаубиць, розставлених на рівнині, — зовсім не схожі на гордий Везувій.

Тепер же тут — спокій і тиша. Це так незвичайно, так чудно в тому місці, де колись тисячі вулканів перекликались гуркотом своїх велетенських підземних органів. А тепер летиш над німою пустелею, оповитою чорними льодовиками.

Але далі вулкани — давніші, ніж ті, перші, вже золотяться острівцями трав. Часом у кратері росте дерево, мов квітка у старому вазоні. У відблисках заходу рівнина видається пишною, мов парк з дбайливо підстриженими газонами, і трохи стовбурчиться тільки довкіл величезних роззявлених пащ. Утікає заєць, злітає пташка... Життя заволоділо новою планетою, цим небесним тілом, на яке попав добрий шматок земної маси.

Нарешті десь перед Пунта-Аренасом останні кратери зникають. Зелень вкриває пагорби вулканів, вони тут спокійні і плавні. Кожну щілину ніби затягує м'яка тканина. Поверхня землі рівна, схили похилі і вже забуваєш про походження їх. Зелені луки стирають з пагорбів їх похмурі риси.

І ось найпівденніше в світі місто, яке виникло завдяки випадковій купці грязі, між первісною лавою і південними льодами. Біля цих чорних потоків особливо гостро відчуваєш, яке то чудо — людина. Дивний збіг! Не знати як і чому цей мандрівник зайшов у сади, які вже виросли й розквітли, у сади, придатні для життя тільки на такий короткий час — одну геологічну епоху, один благословенний день серед нескінченних буднів.

Я приземлився тихого вечора. Пунта-Аренас! Притулившись до колодязя, дивлюсь на дівчат. За два кроки від цих чарівних істот я ще гостріше відчуваю таємничість людини. У світі де все живе тягнеться до живого, де навіть квіти, схиляючись під вітром, змішуються з іншими квітами, де лебідь знає усіх інших лебедів — тільки люди у цьому світі створюють собі самотність.

Яку відстань прокладає між нами наш внутрішній світ! Мрія молодої дівчини віддаляє її від мене — як подолати перешкоду? Що я знаю про дівчину, яка неквапно повертається додому, опустивши очі й осміхаючись сама до себе, сповнена чарівних вигадок і обману? З думок коханого, з голосу, з мовчанки вона створила собі власне королівство, тепер усі інші люди для неї — просто чужинці. Я знаю, вона замкнулась у своїй таємниці, у своїх звичках, у співучому відлунні спогадів — відійшла ще далі, ніж на іншу планету. Тільки вчора народившись від вулканів, зелених галявин чи солоної морської хвилі, сьогодні вона вже напівбожество.

Пунта-Аренас! Я притуляюсь до колодязя. Старі жінки приходять сюди по воду. З їхніх рухів видно, що їм судилась нелегка доля служниць. Прихилившись потилицею до стіни, тихо плаче дитина; тільки це я й запам'ятаю про неї: славний, навіки невтішний малюк. Я тут чужинець. Я нічого не знаю. Мені нема доступу в їхні володіння.

Серед яких убогих декорацій розгортається різнолика гра людської ворожнечі, дружби, радощів! Звідки цей потяг до вічності у людей, які волею випадку опинилися на ще теплій лаві і вже під загрозою пісків та

снігів? Їхня цивілізація — то лише нетривка позолота: її нищать, не лишаючи й сліду, вулкан, море, піщана буря...

Це місто нібито лежить на добрій землі, багатій і родючій, мов у Босі. [12] І люди забувають, що тут, як і скрізь, життя — то розкіш, що нема ніде такого місця, де під ногами лежав би грубий шар ґрунту. Але за десять кілометрів від Пунта-Аренаса, я знаю, є ставок який показує це наочно. Оточений миршавими деревцями і низенькими хатками, він жалюгідний, мов калюжа серед двору на фермі, але в ньому — незбагненна річ! — є припливи і відпливи. Навкруги все таке мирне — тихо шелестить очерет, граються діти, — а ставок підлягає іншим законам і ні вдень ні вночі не перестає повільно дихати. Від гладенькою поверхнею, під цим нерухомим дзеркалом, під єдиним вутлим човном — від усім цим лежать води, покірні впливові Місяця. В їхніх чорних глибинах нуртують морські вири. Навкруги аж до Магелланової протоки все чудернацько перемішується під тонким шаром з трави і квітів. І тут, біля міста, в якому, здається, ти дома, яке твердо стоїть на обжитій землі, — біля цього міста, в калюжі завширшки метрів сто, б'ється пульс моря.

3

Ми живемо на мандрівній планеті. Час від часу, завдяки літаку, нам відкривається щось нове з її минулого: зв'язок калюжі з Місяцем свідчить про їхнє приховане споріднення, але я знаю й інші ознаки.

Пролітаючи над узбережжям Сахари мж Кап-Джубі та Сіснеросом, можна побачити зрідка своєрідні, схожі на зрізані конуси плоскогір'я завширшки від кількох сотень кроків до тридцяти кілометрів. А висота їх — цікава спільність — однакова: триста метрів. Крім того, вони мають однаковий колір, складаються з однакових порід, у них однакові схили. Як ото колони розваленого храму, які, виступаючи з пісків, окреслюють місце давньої споруди, — ці стовпи свідчать, що тут колись лежало, з'єднуючи їх, одне широке плоскогір'я.

В перші роки повітряного сполучення між Касабланкою й Дакаром, коли наші машини були ще дуже ненадійні, ми, зазнаючи аварії, розшукуючи товаришів, чи рятуючи їх, часто мусили сідати в зовсім непідходящих місцях. А пісок оманливий: здається, ніби твердий, сядеш — і загрузнеш. Старі солончаки мовби застигли, як асфальт, і аж дзвенять під ногами, але часом вони не витримують під вагою коліс. Біла кірка солі ламається і ти опиняєшся на чорній смердючій трясовині. Отож, коли можна було, ми віддавали перевагу гладенькій поверхні цих плоскогір'їв: вони ніколи не таїли в собі пастки.

Запорукою того був злежаний, крупний, важкий пісок — величезні маси дрібненьких черепашок. На поверхні плоскогір'я вони були цілі, а глибше — більше й більше подрібнені і згнічені. В основі масиву, у найдавніших шарах, вони утворювали чистий вапняк.

Одного разу, в той час, коли наші товариші Рен і Серр були в полоні, захоплені непокірними племенами, я сів на таке плоскогір'я — привіз мавра, посланого на переговори, і перш ніж вилетіти назад, заходився разом з ним шукати дорогу, де він міг би спуститися вниз. Але наш майданчик важкими складками, мов кам'яна завіса, круто обривався в безодню. Спуститися було неможливо.

Треба було летіти на пошуки іншого, придатнішого місця, а проте я барився. Радів, можливо по-дитячому радів, відчуваючи під ногами землю, де ще ніколи не ступала ні людина ні тварина. Жоден мавр не міг би взяти приступом цю твердиню. Жоден європеєць ніколи не був тут. Я перший ходив по цьому незайманому піску. Перший пересипав з долоні на долоню, мов коштовне золото, потерті на порох черепашки. Я перший порушив тут тишу. На цій своєрідній полярній крижині, де ніколи не виросло жодної травинки, я, мов занесене вітром сім'я, був першим свідченням життя.

На небі вже світила зірка, і я дивився на неї. Думав, що ця біла площина сотні тисяч років була відкрита тільки небесним світилам. Незаплямлена скатертина, розстелена під чистим небом. І раптом серце

моє забилось, мовби в передчутті великого відкриття: попереду, за якихось п'ятнадцять-двадцять метрів я побачив на цій скатертині невеликий чорний камінь.

Я стояв на тристаметровому шарі черепашок. Увесь цей велетенський шар був незаперечним доказом того, що тут не може бути ніяких каменів. Може, десь там глибоко під землею і дрімають кремені, що виникали внаслідок повільних перетворень у надрах планети, але яке чудо могло підняти один з них на цю незайману поверхню? Серце мені калатало, коли я підняв свою знахідку — твердий чорний камінь, завбільшки з кулак, важкий, наче метал, і округлий, як сльоза.

На скатертину, розстелену під яблунею, може впасти лише яблуко, на скатертину, розстелену під зорями, може впасти тільки зоряний пил: ніколи жоден метеорит так ясно не показував, якого від походження.

І цілком природно, підвівши голову, я подумав, що з небесної яблуні мали впасти й інші плоди. Я знайду їх там, де вони впали, — адже сотні тисяч років ніщо не могло їх зачепити. І не могли ж вони перемішатися з іншими породами. Я негайно почав дослідження, щоб підтвердити своє припущення.

Воно підтвердилось. Я знаходив нові і нові камені, приблизно по одному на гектар. Усі вони були наче краплі застиглої лави. Усі тверді, мов чорний алмаз. Я був вражений і захоплений: тут, на вершині мого зоряного дощоміру, передо мною ніби пролилася повільна вогненна злива.

4

Але найдивовижніше те, що тут, на круглій спині планети, між намагніченою скатертиною і зорями, появився людський розум, у якому, ніби в дзеркалі, зміг відбитися цей вогненний дощ. Серед мертвих нашарувань матерії людські роздуми — це диво. Я пригадую один з них...

Якось після аварії, опинившись у глибині піщаної пустелі, я ждав світанку. Схили дюн, обернені до місяця, сяяли золотом, а протилежні, затінені, були темні до самого гребеня, на якому чітка лінія розділяла світло й тінь. На цьому пустельному майданчику, залитому тінню і світлом, панувала спокійна тиша тимчасово припиненої роботи, а водночас — тиша пастки, і в цій тиші я заснув.

Прокинувшись, я побачив тільки море нічного неба, тому що лежав схрестивши руки на гребені дюни, обличчям до того зоряного моря. Ще не зрозумівши, які то глибини, я відчув як у голові мені паморочиться, між мною та тими глибинами нема ні коріння, за яке можна було б ухопитися, ні даху, ні гілки дерева, і я повільно, мов нирець в море, падаю в безодню.

Але я зовсім не падав. Виявилось, що я від голови до п'ят прив'язаний до землі. Якось, наче заспокоєний, я віддався їй усією вагою свого тіла. Сила тяжіння видалася мені всемогутньою, як любов.

Усім своїм тілом я відчував землю, відчував як вона підтримує мене, піднімає, несе в нічному просторі. То, виявилося, моя власна вага притискувала мене до планети, як ото на крутих віражах пілота всією вагою втискує в кабіну, я насолоджувався цією чудовою підпорою, такою надійною, такою міцною, і вгадував під собою випнуту палубу мого корабля.

Я так чітко усвідомлював свій рух, що зовсім не здивувався б, почувши з глибини жалібний зойк землі, яка натужно випрямляється, і сумний стогін старого вітрильника, що входить в гавань, і гостре, пронизливе скрипіння важкої баржі. Та земні надра мовчали. Тільки плечима я відчув силу тяжіння — гармонійну, незмінну, споконвіку однакову. Я назавжди залишався з рідною планетою, як прикуті до своїх місць каторжники навіки лишаються десь у морських глибинах на потонулому кораблі.

Загублений у пустелі, під загрозою різних небезпек, майже голий між піском і зорями, одірваний німими далями від полюсів свого життя, я міркував про своє становище. Знав-бо: мине чимало днів, тижнів, місяців, поки я повернуся назад, якщо тільки мене не розшукає якийсь літак і не вб'ють завтра маври. У мене нічого більше не було. Я був тільки смертний, що заблукав серед пісків та зірок, і мав одну-єдину втіху — дихати...

А проте мене сповнювали сни.

Вони прийшли безгучно, як води криниці, і я спершу не збагнув, що то за радість охопила мене. Не було ні голосів ні видив, тільки відчуття, що хтось є, якийсь дуже близький друг, і я ось-ось його впізнаю. Потім, усе зрозумівши, я заплющив очі і віддався чарам пам'яті.

Десь був парк з густими заростями чорних ялин та лип і старий будинок, який я любив. Це байдуже — близько він чи далеко, байдуже, що він не може ні зігріти мене ні захистити, що він тут — тільки сон: той парк є і цього досить, щоб вночі відчувати його. Я вже не просто тіло викинене на піщаний берег, я знаходжу себе — в цьому домі я виріс, моя пам'ять сповнена його запахами, прохолодою його коридорів, голосами, що ніби оживали тепер. Я почув навіть кумкання жаб у калюжах. Мені потрібна була ця маса орієнтирів, щоб знову пізнати самого себе, щоб зрозуміти, як, від втрати чого з'являється почуття самотності, щоб знайти сенс того мовчання, котре складається з безлічі мовчань, коли мовчать навіть жаби.

Ні, я більше не блукав між піском та зорями. Навколишню картину я вже не сприймав як холодне провіщення, і навіть відчуття вічності, виявилось, ішло не від неї — тепер я з'ясував його походження. Я знову бачив перед собою поважні шафи того будинку. Коли дверцята прочинялись, за ними видніли гори білих як сніг простирадел і звідти віяло сніговою прохолодою. Старенька економка дріботіла, як миша, від шафи до шафи, весь час перевіряла, розкладала, складала, перераховувала випрану білизну. "Ой лишенько!" — вигукувала вона,

помітивши десь маленьку дірочку, ніби від неї усе в домі могло піти шкереберть — одразу ж сідала до лампи і, не шкодуючи очей, ревно штопала і латала ці простирадла, мов покривала для вівтарів, мов вітрила на трищогловий корабель, вірою й правдою служачи, не знаю, кому більше — богові чи кораблеві.

О, я повинен присвятити тобі сторінку, мадемуазель. Повертаючись із перших своїх подорожей, я завжди заставав тебе із голкою в руці, аж по коліно в тих білих покривалах; з кожним роком в тебе ставало все більше й більше зморщок і сивини, а ти все так же готувала простирала нам на постелі і скатерті для нашого столу — і на них не було зморщок, — готувала для свята кришталю і світла. Я приходив у твою комірчину для білизни, сідав напроти тебе й розповідав про свої смертельні небезпеки, щоб розкрити тобі очі на широкий світ, щоб схвилювати, розворушити тебе. А ти казала, що я зовсім не змінився. Ще малим я рвав свої сорочки — о лишенько! — і збивав коліна, а потім приходив додому, і мене треба було втішати, як оцього вечора. Та ні ж, ні, мадемуазель! Тепер я вертаюсь не з парку, а з краю світу, і приношу з собою гострі пахощі безлюддя, подих піщаних вихрів, сліпуче сяйво тропічного місяця! "Певно ж, — казала ти, — хлопці завжди гасають, ламають собі кості і думають, що вони дуже сильні". Та ні ж, ні, мадемуазель, я побачив далі, ніж той парк! Коли б ти знала, який малий його затінок. Він геть загубився серед пісків, каміння, серед боліт і дрімучих лісів нашої планети. Чи ти знаєш, що є землі, де люди, побачивши тебе, миттєво наставляють рушницю? Чи знаєш ти, що є пустелі, де в холодну ніч я спав просто неба, без ліжка, без простирал..

"От дикун!" — казала ти.

Я нічого не добився, вона лишалась непохитна у своїй вірі, мов церковний служка. І мені було жаль, що покірність долі робила її сліпою і глухою...

Але тієї ночі в Сахарі, беззахисний, між пісками і зорями, я віддав їй належне.

Не знаю, що зі мною діється. В небі стільки зірок-магнітів, а сила тяжіння прив'язує мене до землі. Друга сила тяжіння повертає мене до самого себе. Багато до чого, відчуваю, мене притягує моя власна вага. Мої марення реальніші, аніж оці дюни, цей місяць, ніж усе, що тут є. Так, диво не в тому, що дім дає нам притулок і зігріває нас, не в тому, що ми маємо ці стіни. Диво в тому, що він поволі сповнює нас ніжністю. І та ніжність створює в глибині серця якісь незнані шари, де ніби води джерела, народжуються марева...

Сахаро, Сахаро моя, тебе теж зачарувала стара ткаля!

V

ОАЗА

Я вже стільки розповідав вам про пустелю, що, перш ніж говорити про неї знову, хотів би змалювати оазу. Оаза, яка постає в моїй уяві — не з тих, що загубилися у пісках Сахари. Але літак може зробити й інше чудо: він переносить вас прямо в серце невідомого. Щойно ви, мов той біолог, вивчали, незворушно розглядаючи в ілюмінатор, людський мурашник — міста, що розкинулися на рівнині, дороги, які в усі боки біжать од них і, наче кровоносні судини, живлять їх соками ланів. Та ось затремтіла стрілка висотоміра — і зелені кущики там, унизу, стають цілим світом.

Ви — бранець галявини у заснулому парку.

Відстань вимірюється не далекістю. За садовою огорожею іноді криється більше таємниць, ніж за Китайським муром, і мовчання оберігає душу маленької дівчинки надійніше, ніж неозорі піски оазу в Сахарі.

Розкажу про одну коротку зупинку під час мого польоту. Це було поблизу Конкордії, в Аргентіні, але могло бути де завгодно: чудеса трапляються так часто.

Я приземлився серед поля і зовсім не думав, що ввійду в чарівну казку. Ні лагідні чоловік і жінка, що мене підібрали, ні старенький форд, яким вони мене везли, нічим особливим не вирізнялися.

— Ви у нас переночуєте...

Та ось дорога повернула, і попереду, в місячному сяйві показалася група дерев, а за ними будинок. Який дивний будинок! Присадкуватий, важкий, майже фортеця. Але вже на подвір'ї я побачив, що цей казковий замок — притулок, такий же мирний, тихий і надійний, як монастир.

Одразу появились дві дівчинки. Допитливо оглянули мене, як судді, що охороняють заповідне царство; молодша трохи надула губи і постукала об підлогу недавно вирізаною паличкою; нас познайомили, дівчатка мовчки, і здавалося, з якимось кумедним викликом подали мені руки, потім зникли.

Мені було забавно й гарно. Все просто тихо й скрито, як перше слово таємниці.

— Ох-ох, дикунки вони в нас, — простодушно мовив батько.

І ми увійшли в будинок.

Я любив у Парагваї зухвалу траву, яка в столичному місті висовує носа з кожної щілини в бруківці, — посланниця вічносущого пралісу, якого часто й не видно, вона приходить побачити, чи в місті все ще господарюють люди, чи не настав час трохи потіснити все це каміння. Я любив цей занепад, який був ознакою надто великого багатства. Але тут я здивувався.

Бо все тут занепало і все було чарівне, як оте старе, вкрите мохом дерево, що аж потріскалось від часу, як дерев'яна лава, куди приходили посидіти закохані десятка поколінь. Дерев'яні панелі покоробилися,

вікна й двері поточив шашіль, стільці кривоногі... Тут нічого не лагодили, але завжди дбали про чистоту. Все вимите, натерте, все блищало.

Вітальня од того набула дуже виразистого вигляду, як поране зморшками лице старої. Тріщини в стінах, обдерта стеля — все мене захоплювало, а найбільше — паркет: подекуди він провалився, подекуди тремтів, мов кладка, але був чистий, натертий, блискучий. Цікавий дім, він викликав не поблажливість, а величезну повагу до себе. Звісно, кожен рік додавав щось нове до його складного вигляду, до його чарівності, до тепла його дружньої атмосфери, як додавав, зрештою, і небезпек, які чигали по дорозі з вітальні до їдальні.

— Обережно!

В підлозі — дірка. Мені сказали, що в такій ямі неважко й ноги поламати. Ніхто не винен, що тут дірка, це робота часу. У них була манера вельмож, аристократична зневага до будь-яких виправдань. Мені не казали: "Всі ці дірки можна було б позабивати, гроші є, але..." Не казали й іншого — хоч то була чистісінька правда: "Місто здало нам в оренду цей будинок на тридцять років. Місто має й ремонтувати його. Кожне впирається..." До пояснень не вдавались, і ця невимушеність подобалась мені. Хіба що зауважать мимохідь:

— Ох-ох, розвалюється потроху...

Але казали це так легко, що я підозрював: мої нові друзі не дуже тим журяться. Уявіть собі, що тут появиться артіль мулярів, теслярів, столярів-червонодеревників, штукатурів, сюди, де все віє минулим, вони принесуть свої блюзнірські знаряддя і за тиджень так змінять будинок, що ви ніколи не впізнаєте його, і вам все здаватиметься, ніби ви в гостях. Дім без таємниць і тайників, без тихих закапелків, без люків-пасток під ногами — це не дім, а приймальня в ратуші.

Нічого дивного, що дві дівчинки в цьому домі так непомітно зникли. Яке ж тут має бути горище, коли вже в вітальні повно всякої всячини, мов на горищі! Глянеш на якусь шафу і здогадуєшся, що досить прочинити її дверцята — і звідти поваляться паки пожовклих листів, прадідусеві квитанції, зв'язки ключів — їх куди більше, ніж у всьому домі замків, і до жодного замка вони, звісно, не підходять. Ключі настільки непотрібні, що збивають з пантелику, і в уяві постають підземелля, заховані скрині, скарби старовинних золотих монет.

— Будьте ласкаві, до столу.

Ми рушили до їдальні. Переходячи з кімнати в кімнату, я вдихав розлитий скрізь, мов ладан, запах — дух старих бібліотек — з яким не порівняти жодного запаху в світі. Особливо ж подобалось мені, коли розвозили лампи. То були важкі старовинні лампи — їх перевозили з кімнати в кімнату, як у далекі часи мого дитинства — і на стінах од них ворушилися химерні тіні. Появлялись букети вогню і чорні пальми. А потім лампа ставили на місце, береги світла ставали нерухомі, й застигала безкрая пітьма, в якій тихо потріскувало дерево.

Дві дівчинки з'явились знову — так само таємниче, так же мовчки, як перед тим зникли. Поважно сіли до столу. Безперечно, вони вже нагодували своїх собак, пташок і, розчинивши вікна у ясну ніч, з тихим вітром вдихнули пахощів рослин. Тепер же, розгортаючи серветки, вони краєчком ока стежили за мною і зважували, чи можна мене віднести до своїх домашніх тварин. Адже в них була уже ігуана, мангуста, лисиця, мавпа і бджоли. Вся ця компанія жила собі тихо й мирно, мов у новому земному раю. Дівчатка панували над цими тваринами, пестили їх своїми руценятами, годували, напували, розповідали їх казки, і всі, від мангусти до бджіл, слухали.

І, дивлячись на цих двох дівчаток, я ждав, що вони, гострим критичним поглядом оцінивши незнайомця що сидить навпроти, винесуть йому вирок — швидкий, таємничий і остаточний. У дитинстві мої

сестри так виводили оцінку гостям, які вперше були у нас за столом. Коли розмова на мить стихала, раптом дзвінко лунало:

— Одинадцять! [13]

І ніхто не розумів краси того слова, тільки сестри та я.

Знаючи цю гру, я трохи збентежився. Тим більше, що я відчував: мої судді дуже досвідчені. Це судді, які добре розрізняли підступних звірів і простих, які вміли читати ходу своєї лисиці, визначаючи, в доброму вона гуморі, чи ні, і які так само розуміли й порухи людської душі.

Я милувався їхніма бистрими очима і чистими душами, а проте волів би, щоб вони змінили гру. Побоюючись того "одинадцять", я принижено передавав їм сіль, наливав вино, але, підводячи погляд, щоразу бачив на їхніх обличчях спокійну поважність суддів, яких не можна підкупити.

Навіть лестощі тут нічого не дали б: вони не знали, що таке пиха. Пиха, та не гордість, — вони були такої високої думки про себе, що я не наважився б і сказати їм це. Не збирався я й хизуватись перед ними своїм ремеством, бо то зухвальство — вилізти на вершину платана, щоб тільки подивитись, чи вкрились пір'ям пташенята, і дружньо з ними привітатися.

І поки я їв, дві мої мовчазні феї так пильно стежили за мною, я так часто помічав, як вони крадькома поглядають на мене, що зовсім перестав говорити. Запала тиша, і в тій тиші почулося, як щось легенько засичало на підлозі, зашелестіло під столом, і знову тихо. Я зацікавлено підвів очі. Тоді молодша — вона безперечно була задоволена з свого іспиту, а проте не проминула нагоди підсунути мені ще один пробний камінь, — впиваючись міцними зубами юної дикунки у шматок хліба, пояснила мені невинним тоном, сподіваючись приголомшити мене, варвара:

— Це гадюки.

І замовкла, вдоволена: певно вважала, що цього пояснення досить для всякого, якщо тільки він не круглий дурень. Її сестра кинула на мене швидкий, мов блискавка, погляд, оцінюючи мою першу реакцію, і обидві схилились над своїми тарілками, такі сумирні, такі простодушні, як ніхто в світі.

— А-а!.. Це гадюки...

Звичайно, ці слова у мене просто вирвалися. Щось ковзнуло мені по ногах, торкнулося литок — то були гадюки...

На своє щастя, я всміхнувся. І до того ж невимушено — вони це відчули. Я всміхнувся тому, що мені було весело, що цей дім подобався мені дедалі більше, і ще тому, що мені кортіло більше узнати про гадюк. Старша сестра прийшла мені на допомогу:

— У підлозі під столом дірка, там їхнє гніздо.

— Близько десятої години вечора вони повертаються додому, — додала молодша. — А вдень полюють.

Я теж нишком розглядав цих дівчаток. За лагідним виразом обличчя вгадується жвавий лукавий розум, тиха посмішка. Мене захоплювала їхня певність своєї влади.

Щось я замріявся сьогодні. Все це так далеко. Що сталося з тими двома феями? Безперечно, вони вже одружені. Але тоді, може, вони змінилися? Це ж такий серйозний крок, коли дівчина стає жінкою. Як їм живеться в новому домі? Як вони ставляться тепер до буйних трав і до змій? Вони були причетні чимось до життя усього світу. Але настає день, коли в юній дівчині прокидається жінка. Вона мріє присудити, нарешті, комусь високу оцінку — "дев'ятнадцять". Це "дев'ятнадцять" — як тягар

на серці. І тоді появляється якийсь телепень. На перший раз проникливий зір обманюється і бачить його в найкращому світлі. Якщо той телепень прочитає вірша, — вважають, що він поет. Думають, що йому до серця дірявий паркет, що він любить мангусти. Думають, що ця довіра йому лестить, коли під столом, біля його ніг, повзає гадюка. Йому віддають серце, цей дикий сад, — йому, котрий любить тільки доглянуті парки. І телепень веде принцесу в рабство.

VI

У ПУСТЕЛІ

Такі спокійні, тихі години були не для нас : пілоти пустельних трас, ми на тижні, місяці, роки ставали бранцями пісків Сахари, перелітали від форту до форту, не вертаючи на те саме місце. В цій пустелі не знайдеш таких оаз: сади, дівчата — просто казка! Звісно, колись, покінчивши з роботою, ми зможемо почати нове життя, там, де на нас чекають тисячі дівчат. Звісно, там, серед своїх мангуст і книг, вони терпляче ждуть, і душі їхні стають ще ніжніші. І самі вони стають ще прекрасніші.

Але я знаю, що таке самотність. За три роки в пустелі я добре узнав її смак. Не те лякає, що в цьому краю піску і каміння згасає молодість, а те, що десь далеко від тебе, здається, старіє весь світ. На деревах налились плоди, на ланах уже половіють хліба, красунями стали жінки. Але пора минає, треба було б поспішити вернутись... Пора минає, а ти все так же далеко... І земні блага течуть між пальцями, як дрібненький пісок дюн.

Люди звичайно не помічають, як збігає час. Вони живуть у тимчасовому спокої. А ось ми й під час короткої зупинки відчуваємо невпинний рух, нас завжди шмагають в обличчя пасати. Ми схожі на пасажира швидкого поїзда: вночі, під перестук коліс, він по тих вогнях, що мелькають за вікном, угадує поля, села, чарівні краї, але все те зникає, і він нічого не може утримати, бо поїзд мчить його вперед. Отак і

ми — трохи збуджені польотом, ще сповнені гулу моторів, ми й після посадки, у спокійні хвилини зупинки, почували себе в дорозі. І виявлялося, що й нас, наперекір усім вітрам, несуть у невідоме майбутнє наші невтомно калатаючі серця.

Од того, що поблизу були неприхильні до нас племена, відчуття пустельності ставало ще дужче. Ночами в Кап-Джубі кожні чверть години, мов бій годинника на вежі, тишу розривали голосні вигуки — то перекликались вартові. Так іспанський форт Кап-Джубі, загублений серед непокірних племен, захищався від небезпек, що причаїлись у пітьмі. А ми, пасажири цього сліпого корабля, слухали той переклик, і голоси вартових ширилися, пролітаючи над нами, як морські птахи.

А проте ми любили цю пустелю.

Якщо спочатку вона — тільки порожнеча і мовчання, то це тому, що пустеля не відкривається першому стрічному. Звичайнісіньке наше село приховує своє життя від стороннього ока. І якщо заради нього не зректись усього світу, якщо не зжитися з його традиціями, звичаями, з його буднями, сповненими суперництва, — ніколи не зрозумієш, що означає село для тих, кому воно батьківщина. Або ще: за два кроки від нас людина замкнулася у своїй келії і живе, керуючись порядками, яких ми не знаємо, — вона там все одно що в Тібетських пустелях, у такій далечині, куди не дістанешся ніяким літаком. Навіщо входити в її келію! Вона порожня. Царство людське всередині нас. Отак і пустеля — це не піски, не туареги, навіть не маври з рушницями в руках.

Але сьогодні нас мучить спрага. І тільки сьогодні ми робимо відкриття: криниця, про яку ми знали, ніби осяває все довкола. Так жінка, навіть не показуючись, може надати чарівності всьому дому. Криниця сягає далеко, мов кохання.

Спочатку піски — просто пустеля, потім настає день, коли побоюючись наближення ворога, ми читаємо по складках її великий покрив. Близькість ворожого загону теж змінює вигляд пісків.

Ми прийняли правила гри, і гра змінює нас. Тепер Сахара — це ми самі. Щоб зрозуміти Сахару, не досить побувати в оазі, для цього треба, щоб криниця стала твоїм богом.

2

Уже в першому своєму польоті я пізнав смак пустелі. Ми втрьох — Рігель, Гійоме і я — зазнали аварії недалеко від форту Нуакшот. Цей маленький військовий пост у Мавританії в той час був одрізаний від життя, як загублений серед океану острівець. Там жив, немов у тюрмі, старий сержант з п'ятнадцятьма сенегальцями[14]. Він зустрів нас як посланців неба.

— О! Це щось та значить — поговорити з вами... О, для мене це багато значить!

І справді, для нього це багато значило: він плакав.

— За шість місяців — ви перші. Раз на півроку мені доставляють провізію. То лейтенант приїде. То капітан. Востаннє приїздив капітан...

Ми ще й не опам'яталися як слід. На сніданок мали бути в Дакарі, лишалося ще дві години, коли у нас полетів підшипник, і це змінило нашу долю. Ми, як привиди з'явились перед старим сержантом, і він не може стримати сліз.

— Пийте, мені приємно почастувати вас вином! Подумайте тільки — минулого разу капітан приїхав, а в мене саме не було жодної краплі!

Я вже розповідав про це в одній своїй книжці[15], але це зовсім не вигадка. Він сказав нам:

— Останнього разу я не зміг і цокнутися.. Було так стидно, що я навіть просив звільнити мене.

Цокнутись! Добряче цокнутись з тим, хто, обливаючись потом, скочить з верблюда! Шість місяців людина жила задля цієї хвилини. Вже за місяць сержант начищав до блиску зброю, чистив і наводив порядок у коморі, на горищах — в усіх закапелках форту. І вже за кілька днів, відчуваючи наближення щасливої години, він підіймався на терасу і невтомно вдивлявся в далечінь — чи не клубочиться там курява, окутуючи загін, що швидко мчить до форту...

Але вина немає, нічим відзначити свята. Вони не можуть цокнутись. На нього падає ганьба...

— Я так хочу, щоб він скоріше приїхав. Жду його...

— А де він, сержанте?

Сержант киває на піски:

— Хто ж його знає, наш капітан — скрізь!

Настала ніч, ми провели її на терасі форту, розмовляючи про зірки. Більше ні на що було дивитись. А зорі видніли всі, як з літака, тільки були нерухомі.

У польоті, коли ніч дуже гарна, буває захопишся, майже не керуєш літаком, і він потроху відхиляється ліворуч. Думаєш, що він летить рівно, і раптом під правим крилом з'являється селище. В пустелі немає селищ. Отже, це рибальські човни в морі. Тільки ж серед просторів Сахари немає й рибальських човнів. Тоді що ж? Тоді усміхнешся своїй помилці. Помалу

вирівнюєш літак. І селище повертається на місце. Знову чіпляєш до неба сузір'я, що було впало. Селище? Так. Селище зірок. Але звідси, з висоти форту, видно тільки пустелю, застиглу, ніби заморожену, нерухомі піщані хвилі. Сузір'я добре прикріплено. І сержант розповідає нам про них:

— Ви не думайте, я добре знаю напрямки... Он по тій зірці попадеш прямо в Туніс.

— Ти з Туніса?

— Ні. Там у мене двоюрідна сестра.

Западає дуже довга мовчанка. Але сержант не наважується щось приховати від нас:

— Коли-небудь я подамся до Туніса.

Звісно, іншою дорогою, не просто йдучи на ту зірку. Якщо колись в поході, коло пересохлої криниці, його не захопить поезія шаленства. Бо тоді все переплутається — зірка, двоюрідна сестра, Туніс. Тоді почнеться та натхненна мандрівка, яку люди необізнані вважають за сущі муки.

— Одного разу я попросив в капітана відпустку, хотів з'їздити до Туніса, провідати сестру. А він мені відповів...

— Що він тобі відповів?

— А він мені відповів: "На світі повно двоюрідних сестер". І послав мене в Дакар — це не так далеко...

— Вона гарна, твоя сестра?

— Та, що з Туніса? Авжеж! Блондинка.

— Ні, та друга, в Дакарі?

Ми мало не розцілували тебе, сержанте, так сумно і трохи невдоволено ти відповів:

— Вона була негритянка...

Що для тебе Сахара, сержанте? Це безперервне чекання божества. І ніжність білявої дівчини, до якої п'ять тисяч кілометрів пісків.

А що таке пустеля для нас? Це те, що народжувалось в нас самих. Те, що ми узнавали про самих себе. Тієї ночі ми теж були закохані в біляву дівчину і в капітана...

3

Розташований на межі нескорених земель, Порт-Етьєн не назвеш містом. Там є невеличкий форт, ангар і дерев'яний барак для наших екіпажів. А навкруги така мертва пустеля, що незважаючи на слабкі військові резерви, Порт-Етьєн — майже непереможний. Щоб напасти на нього, треба подолати таку перепону з піску і спеки, що коли ворог, витративши запаси води, і добереться сюди, він вичерпає всі свої сили. А проте, скільки пам'ятають люди, десь з півночі Порт-Етьєну завжди загрожує напад ворога. Приходячи до нас випити склянку чаю, капітан — комендант форту — щоразу показує на карті, як наближається ворог, і для нас то мов казка про чарівну принцесу. Але ворог ніколи не досягає форту — піски засмоктують його, ніби річку, — і ми називаємо його ворогом-привидом. Гранати і набої, що їх увечері нам роздає уряд, сплять собі в ящиках біля наших ліжок. Нас передусім захищає убогість нашого становища, і єдиний ворог, з яким ми маємо воювати, — це тиша пустелі. Люка, начальник аеропорту, день і ніч крутить грамофон, і тут, так далеко від життя, музика промовляє до нас напівзабутою мовою, збуджуючи невиразний сум, так схожий на спрагу.

Того вечора ми обідали в форті, і комендант з гордістю показав нам свій сад. З Франції, за чотири тисячі кілометрів, йому прислали три ящики справжньої землі. На ній уже зеленіли три листочки, і ми пальцем гладили їх, мов коштовність. "Це мій парк", — каже про них капітан. І коли з пустелі подує вітер, що сушить геть усе, парк заносять до льоху.

Ми живемо за кілометр од форту і після обіду повертаємось додому при місячному світлі. При місяці пісок зовсім рожевий. Ми відчуваємо свою бідність, а все ж пісок рожевий. Та ось лунає крик вартового, і в світі знову стає тривожно. Це сама Сахара лякається наших тіней і допитується хто йде, бо наступає ворог.

У вигуку вартового чути всі голоси пустелі. Пустеля вже не порожній дім: караван мовби намагнічує ніч.

Можна було б подумати, що ми в безпеці. А проте ні! Хвороба, катастрофа, вороги — що нам тільки не загрожує! Людина на землі — це мішень для стрільців, які чатують у засідці. І сенегалець-вартовий, як той пророк, нагадує нам про це.

— Французи! — озиваємось ми і проходимо повз чорного ангела. І дихається легше. Якої шляхетності надає нам небезпека... Звісно, вона ще далеко, ще не висить над головою, ще приглушена неосяжними пісками, а проте світ уже не той. Пустеля знову постає в усій своїй пишноті. Те, що десь наступає ворог, який ніколи сюди не дійде, надає їй божественної величі.

Зараз одинадцята година вечора. Люка повертається з радіостанції і каже мені, що опівночі прибуває літак з Дакара. На борту все гаразд. Десять хвилин на першу пошту вже перевантажать в мою машину, і я полечу на північ. Ретельно голюсь перед щербатим дзеркальцем. З мохнатим рушником на шиї час від часуу підходжу до дверей і дивлюсь на пустельні піски: ніч ясна, але вітер вщухає. Вертаюсь до дзеркала. Думаю. Коли вітер, що віяв місяцями, стихає, на небі часом починається

безлад. Я збираюся: прив'язую до паска аварійні ліхтарі, беру висотомір, олівці. Йду до Нері — цієї ночі він буде моїм бортрадистом. Нері теж голиться. "Все гаразд?" — питаю. Поки що гаразд. Ця попередня розмова — найлегша частина польоту. Раптом чую — щось потріскує: метелик б'ється об мій ліхтарик. І сам не знаю чого, у мене стисло серце.

Виходжу знову, дивлюся — ясно. Скеля поблизу форту вимальовується на тлі неба чітко, як удень. У пустелі панує глибока тиша, мов у добропорядному домі. Та ось об мій ліхтарик ударяються зелений метелик і дві бабки. І знов у мене ворухнулось неясно почуття — чи то радість, чи то побоювання — ще дуже нечітке, ледь помітне, воно виникало десь глибоко в моїй душі. Хтось звертається до мене з далекої далі. Що це, передчуття? Виходжу ще раз — вітер зовсім ущух. Як і раніше, прохолодно. Але я вже дістав попередження. Догадуюсь, здається догадуюсь, чого я жду — чи не помиляюсь? Ні небо, ні піски ще не подали ніякого знака, але зі мною розмовляли дві бабки і зелений метелик.

Піднімаюсь на піщаний пагорб і сідаю обличчям на схід. Якщо я маю слушність, воно не забариться. Чого ці бабки шукали тут, за сотні кілометрів від внутрішніх баз? Дрібні уламки, прибиті до берега, свідчать про те, що в морі лютує ураган. Так і ці комахи показують, що із сходу насувається піщана буря, яка вимела зелених метеликів з далеких пальмових гаїв. На мене вже бризнула піднята нею піна. І урочисто, бо сам він є ознакою того, урочисто, бо в ньому — невиразна загроза, урочисто, бо він несе бурю, — піднімається східний вітер. До мене ледь долинає його тихе зітхання. Я — остання межа, якої сягнула його хвиля. Коли б за двадцять метрів позад мене була завіса, вона й не ворухнулася б. Один тільки раз вітер обпалив мене ласкою, в якій було щось од смерті. Але я добре знаю: ще кілька секунд — Сахара переведе подих і зітхне вдруге. Не мине й трьох хвилин, як на нашому ангарі затріпотить вітровказ. Не мине й десяти хвилин, як небо вкриють хмари піску. Зараз ми полетимо в це пекло, у вогняний вир пустелі.

Та мене хвилює не це. Мене сповнює дика радість від того, що я з півслова зрозумів таємну мову, у ледь помітному збудженні вгадав ознаки близької небезпеки, у тріпотінні крилець бабки прочитав цей гнів пустелі.

4

У пустелі ми стикалися з нескореними маврами. Вони раптом появлялися з глибини таких районів, до яких ми не мали доступу, над якими тільки пролітали; ризикуючи, маври показувались навіть у фортах Кап-Джубі чи Сіснерос — куплять голову цукру чи чай і зникнуть у таємничій безвісті. І коли вони появлялись, ми пробували когось із них приручити.

Іноді, з дозволу дирекції авіакомпанії, ми брали в літак якогось їхнього впливового вождя і з повітря показували йому світ. Йшлося про те, щоб пригасити їхню пиху, адже вони вбивали полонених не так із ненависті, як із зневаги. Здибавшись із нами десь поблизу форту, вони навіть не лаяли нас. Одвертались і плювали. І держались так гордовито через те, що уявляли себе дуже могутніми. Не один такий вождь, рихтуючи в похід армію з трьохсот воїнів, повторював мені: "Ваше щастя, що до Франції більше як сто днів дороги..."

Отож ми катали їх, а трьом навіть трапилось побувати у тій невідомій Франції. Вони були одного роду з тими, що якось прилітали зі мною в Сенегал і заплакали, вперше побачивши дерева.

Коли потім я знову стрівся з ними в їхніх шатрах, вони дуже хвалили мюзик-холи, де голі жінки танцюють серед квітів. Ці люди ніколи не бачили ні дерева, ні фонтана, ні троянди, вони тільки з корану знали про сади, де течуть струмки — ті сади називаються раєм. Цього раю з його прекрасними полонянками досягають дорогою ціною: тридцять років злиднів і потім — гірка смерть у пісках від кулі невірного. Але бог обманює їх, маврів, — французам він дарує всі скарби раю, не вимагаючи,

щоб вони платили за це викуп: мучилися спрагою, вмирали. Ось чому старі вожді тепер замислились. Ось чому, окидаючи поглядом піски Сахари, пустелю, що стелеться навколо шатра і до самої смерті даєм їм такі убогі втіхи, вони дозволяють собі висловитись щиро:

— Знаєш... Ваш французький бог.. милостивіший до французів, ніж бог мавpів до мавpів!

За кілька тижнів до того їм показували Савойю. Провідник підвів їх до великого водоспаду, зробленого у формі крученої колони, з якої, ревучи, текла вода.

— Покуштуйте, — сказав їм провідник.

То була справжня прісна вода. Вода! А тут, у пустелі, скільки днів треба йти, щоб дістатися до найближчої криниці, і якщо знаходиш її, скільки годин доводиться розкопувати пісок, що її засипав, доки нап'єшся каламутної рідини, яка відгонить верблюжою сечею. Вода! У Кап-Джубі, Сіснеросі, в Порт-Етьєні темношкірі дітлахи, жебраючи, просять не монету — з консервною бляшанкою в руках, вони канючать:

— Дай трошки води, дай...

— Дам, якщо ти слухняний.

Вода дорожча за золото, маленька краплина води викрешує з піску зелену іскру — травинку. Якщо десь в Сахарі пройде дощ, у пустелі починається велике переселення. Племена перебираються за якихось триста кілометрів, туди, де тепер виросте трава... Води так мало — за десять років у Порт-Етьєні не випало жодної краплі дощу, — а тут вона ллється, аж шумить, немов із пробитої цистерни витікають усі світові запаси її.

— Ходімо — казав їм провідник.

Але вони не рухалися.

— Зажди...

І замовкали, поважно і безмовно споглядаючи це урочисте таїнство. Те, що виривалось тут з черева гори, — це було життя, це була кров самих людей. За секунду її виливається стільки, що можна було б воскресити цілі каравани, які, сп'янівши від спраги, навіки погрузли в безмежжі солонців та міражів. тут перед ними постав сам бог, і вони не могли піти від нього. Бог розверз безодню, показуючи свою могутність, і троє маврів нерухомо стояли на місці.

— Що вам ще дивитися? Ходімо...

— Треба почекати.

— Що почекати?

— Поки вся вода вийде.

Вони хотіли діждати години, коли бог стомиться від свого шаленства. Він скоро схаменеться, він скупий.

— Та ж ця вода тече вже тисячу років!..

І того вечора вони не згадують про водоспад. Про деякі дива краще мовчати. Краще навіть думати про них менше, а то геть заплутаєшся. А то ще почнеш сумніватися в богові...

— Бачиш, ваш французький бог...

Проте я добре знаю їх, моїх диких друзів. Їхня віра похитнулась, вони збентежені і тепер майже готові скоритись. Вони мріють, щоб

французьке інтенданство постачало їм ячмінь, а наші сахарські війська боронили їх від ворогів. Таки й справді — скорившись, вони матеріально виграють.

Але всі ці троє тієї ж крові, що й Ель Мамун, емір тразри[16] (здається, я плутаю ім'я)

Я знав його, коли він був нашим васалом. За свої послуги він користувався офіційними почестями, його багато обдаровували губернатори і шанували племена — здавалося, у нього були всі блага. А проте однієї ночі, зовсім несподівано, він перебив офіцерів, яких супроводжував у пустелі, захопив верблюдів, рушниці і повернувся до непокірних племен.

Отакі раптові бунти, такі героїчні і водночас повні відчаю втечі, коли вождь стає вигнанцем, короткий спалах гордості, який, мов ракета, скоро згасне перед рухливими військовими загонами з Атара — все це називають зрадою. І дивуються такому шаленству.

А тим часом доля Ель Мамуна — це доля багатьох арабів. Він старівся. А коли людина старіє, вона багато роздумує. І настала така мить, коли емір зрозумів, що скріпивши угоду з християнами, він забруднив свої руки, зрадив бога ісламу і геть усе втратив.

І справді, що йому ячмінь та мирне життя? Падший воїн, що став пастухом, він пригадував, як жив колись в Сахарі, де за кожною піщаною грядою крилася загроза, так що, отаборившись на ніч, він завжди ставив вартових, і вечорами біля багаття звістки про пересування ворога примушували дужче битися серця воїнів. Він згадав смак вільних просторів — а його, одного разу пізнавши, людина ніколи не забуде.

І от тепер він безславно бродить по цих безкраїх просторах, уже скорених, позбавлених гідності. Тільки тепер Сахара стала для нього пустелею.

Можливо, офіцери, яких він потім повбивав, навіть викликали у нього пошану. Але любов до аллаха — на першому місці.

— На добраніч, Ель Мамун.

— Хай береже тебе бог!

Офіцери закутуються в ковдри, лягають на піску, мов на плоту — горілиць. Повільно рухаються зорі, небо визначає хід часу. Місяць хилиться над зірками, волею Премудрого йдучи в небуття. Ось-ось християни заснуть. Ще кілька хвилин і лиш зорі сяятимуть на небі. Тоді почується слабкий крик цих християн, яким уже не судилося прокинутись, і його буде досить, щоб принижені племена повернули собі втрачену велич і знову почалась гонитва за ворогом — єдине, що осяває пустельні піски. Ще кілька секунд — станеться непоправне, і народиться новий світ...

І хоробрих лейтенантів, які щойно заснули, вбивають.

5

У Джубі Кемаль та його брат Муйан запросили мене в гості, і ось я п'ю чай у їхньому шатрі. Муйан мовчки роздивляється мене; натягнувши мало не до очей голубе покривала, він сидить стриманий, як справжній дикун. Кемаль один розмовляє зі мною, підкреслюючи свою повагу.

— Моє шатро, мої верблюди, мої жінки, мої раби — все твоє.

Не зводячи з мене погляду, Муйан нахиляється до брата, мовить йому кілька слів і знову замовкає.

— Що він каже?

— Каже: "Бонафу вкрав у Р'Гейбаті тисячу верблюдів".

Капітан Бонафу — офіцер мегаристів[17] із загонів Атара, я його не бачив. Але знаю, що серед маврів ходять легенди про нього. Говорять про нього сердито, але мов про якесь божество. Коли він появляється, піски пустелі ніби змінюються. Сьогодні він хтозна-як появився раптом в тилу неприхильних племен, одібрав у них сотні верблюдів і примусив кочовиків повернути на нього, щоб урятувати своє найдорожче добро. З'явившись мов з неба, він урятував Атар, потім отаборився на плоскогір'ї та й стоїть собі — спокуслива здобич! — своїм блиском ваблячи племена і примушуючи їх кидатись на його меч.

Муйан дивиться на мене ще суворіше й озивається знову.

— Що він каже?

— Каже: "Завтра ми вирушимо на Бонафу. Триста рушниць."

Я й сам про дещо догадувався. Вже три дні водять верблюдів на водопій, щось обговорюють, гарячкують. Ніби рихтують у плавання невидимий корабель. І вітер морських просторів уже надимає вітрила. Завдяки Бонафу, кожен крок на південь — це крок, овіяний славою. І я навіть не знаю, чого більше в тій силі, яка веде людей — ненависті чи любові.

Не кожному щастить мати такого прекрасного ворога і вбити його! Там, де він зненацька появляється, сусідні племена знімають свої шатра, збирають верблюдів і тікають, боячись зустрітись з ним віч-на-віч, зате люди з більш далеких племен від нього втрачають розум, наче закохані. Вони вискакують з мирних шатер, вириваються з жіночих обіймів, з блаженного сну, бо раптом починають розуміти, що нічого в світі не хочуть — згодні два місяці пробиратись на південь, знемагати від утоми і палючої спраги, чекати, зігнувшись під ударами піщаної бурі, — аби

тільки якось на світанку зненацька наскочити на вершників Атара і, якщо дасть бог, убити капітана Бонафу.

— Бонафу сильний, — признається мені Кемаль.

Тепер я знаю їхню таємницю. Наче ті чоловіки, що вві сні бачать, як повз них байдуже проходить жадана жінка, й цілу ніч перевертаються з боку на бік, мучаться, уражені її байдужою ходою, — маври не мають спокою, мучені далекою появою Бонафу. Обійшовши кинуті проти нього загони, цей християнин. одягнутий мавром, з двома сотнями кочовиків-розбишак проник на нескорені землі, туди, де вже не знають влади французів, де останній з його ж людей міг би скинути ярмо залежності і на кам'яному вівтарі безкарно принести його самого в жертву своєму богові; їх стримує тільки його авторитет, навіть його беззахисність лякає їх. І цієї ночі в їхніх неспокійних снах він байдуже йде собі і йде, і гучне відлуння його кроків доходить аж до серця пустелі.

Муйан про щось міркує, все так же нерухомо сидячи у глибині шатра, наче вирізьблений з голубого граніту. Тільки блищать його очі та срібний кинджал, тепер уже не іграшка. Як змінився цей мавр, коли приєднався до непокірних! Він, як ніколи, сповнений почуттям своєї шляхетності й безмежно мене зневажає — адже він виступає на Бонафу, на світанку вирушає в похід, його веде ненависть, так схожа на любов.

І він знову нахиляється до брата, щось тихо мовить йому і дивиться на мене.

— Що він каже?

— Каже, що застрелить тебе, як здибає подалі від форту.

— Чого?

— Каже, у тебе є літаки і радіо, в тебе є Бонафу, але в тебе немає правди.

Муйан непорушний, складки голубого покривала застигли, мов на статуї, він судить мене.

— Він каже, що ти їси зілля, мов коза, і свинину, як та свиня. Твої безсоромні жінки не закривають обличчя — він сам бачив. Він каже, що ти ніколи не молишся. Він каже: навіщо тобі літаки і радіо, і твій Бонафу, якщо в тебе немає правди?

Мені подобається цей мавр, що боронить не свою волю — у пустелі людина завжди вільна, — і не якісь видимі скарби — у пустелі їх нема, — а своє внутрішнє царство. У тиші безмежного моря пісків Бонафу, мов старий корсар, веде свій загін, — і ось табір Кап-Джубі — вже не те мирне пристановище безтурботних пастухів, яким він був дотри. Бонафу ураганом налетів на нього збоку; тепер увечері намети тісніше туляться один до одного. На півдні тихо, але це тривожна тиша: то мовчить Бонафу! А Муйан, бувалий мисливець, у поривах вітру чує кроки Бонафу.

Згодом, коли Бонафу повернеться до Франції, вороги його зовсім не радітимуть, вони шкодуватимуть за ним, наче після його від'їзду пустеля втратить один свій полюс, наче без нього їхнє життя збідніє, і вони казатимуть мені:

— Чого він їде, твій Бонафу?

— Не знаю...

Він грав з ними на життя, і грав роками. Він прийняв їхні правила гри. Він засинав, поклавши голову на їхнє каміння. Він був завжди в погоні і, як і вони, проводив ночі наодинці з вітрами та зорями, наче в біблійні часи. І ось він од'їзджає — значить, гра для нього не була основним в житті. Він недбало кидає карти. І маври, яким він дає грати самим,

збентежені: чи є сенс у житті, якщо воно не забирає тебе всього, до останку? А проте їм хочеться вірити в нього.

— Твій Бонафу повернеться.

— Не знаю.

Маври думають, що він повернеться. Його не зможуть задовольнити європейські забавки — ні бридж з офіцерами, ні підвищення по службі, ні жінки. Він повернеться, бо його замучить сум за втраченим шляхетним життям, де кожен крок примушує дужче битись серце, ніби йдеш назустріч коханню. Він думав, що його життя тут було тільки ризикованою пригодою, а там, у Франції, сподівався знайти головне, але з огидою він упевниться, що справжні багатства мав тут, у пустелі, — чарівність піщаних просторів, і тишу, й ночі, сповнені вітру та зірок. І якщо колись Бонафу повернеться, ця новина першої ж ночі облетить нескорені племена. Маври знатимуть, що десь серед Сахари, оточений двома сотнями своїх розбишак, він спить. І мовчки поведуть на водопій верблюдів. Зроблять запас ячменю. Перевірять рушниці. Їх вестиме ненависть, чи може, любов.

6

— Сховай мене в літаку і одвези в Марракеш...

Кожного дня невільник маврів у Джубі звертався до мене з цим коротким проханням. І, зробивши таким чиному усе можливе, щоб урятувати своє життя, сідав, схрестивши ноги й готував мені чай. Відтоді він був спокійний за завтрашній день, бо довірив свою долю єдиному, на його думку, лікареві, який міг його вилікувати, звернувся до єдиного бога, який міг його врятувати. І тепер, схилившись над чайником, він перебирає в пам'яті немудрі картини свого життя, і немов бачить перед собою чорні землі Марракеша, рожеві будинки, скромні блага, які він втратив. Його не обурює, що я мовчу і не кваплюсь повернути йому

життя: я для нього не така людина як він сам, а сила, яку треба ввести в дію, щось ніби сприятливий вітер, що колись подує і змінить його долю.

Але я, простий пілот, що лише кілька місяців тому став начальником аеропорту у Кап-Джубі і мав у своєму розпорядженні тільки барак, притулений до іспанського форту, а в бараці — миску для вмивання, глек солонуватої води й надто коротке ліжко, — я зовсім не тішив себе ілюзіями щодо своєї могутності:

— Побачимо, Барку, побачимо...

Усіх невільників називають Барками, отож і його так звали. Чотири роки він провів у полоні, але все ще не скорився: пам'ятав, що колись був королем.

— Що ти робив у Маракеші, Барку?

У Марракеші, де, певно, й досі живуть його дружина і троє дітей, він мав чудову професію.

— Я переганяв худобу, і мене звали Мохамед!

Там каїди кликали його:

— Я хочу продати своїх биків, Мохамеде. Піди знайди їх в горах.

Або:

— У мене тисяча баранів на рівнині, пережени їх вище на пасовиська.

І Барк, озброївшись скіпетром з оливи, керував великим переселенням отар. Він один відповідав за овечий гурт, він утихомирював найпрудкіших, бо от-от мали появитися ягнята, і підганяв ледачих; вони

довірились йому і корились. Тільки він знав, на які родючі землі вони йдуть; обтяжений вченістю, якої не можна було розділити з вівцями, він читав дорогу по зорях і в мудрості своїй один визначав, коли відпочивати, коли братися на водопій. А ночами, коли вівці спали, він стояв між ними, захлюпнутий по коліна шерстю, зворушений слабкістю і невіданням цих істот, пойнятий ніжністю; Барк — лікар, пророк і володар — молився за них.

Одного разу до нього підійшли маври:

— Ходімо з нами на південь по худобу.

Ішли довго, а коли на четвертий день дорога привела в гірську впадину, що межувала з нескореними племенами, його просто схопили, дали йому прізвисько "Барк" і продали в неволю.

Знав я й інших невільників. Щодня я пив чай у наметі якогось мавра. Лежачи босий на грубому кошлатому килимі, на якому кочовик зводить на кілька годин своє житло і який для нього — справжня розкіш, я милувався тихим плином дня. У пустелі відчувається, як іде час. Під палючим сонцем простуєш аж до вечора, коли прохолодний вітер освіжить тіло і змиє піт. Під палючим сонцем дорога веде тварин і людей до великого водопою так сам несхибно, як до смерті. Неробство — і те набуває сенсу. І кожен день видається чудовим, як дорога, що веде моря.

Я знав їх, цих невільників. Вони входять у шатро, коли вождь витягне із скриньки жаровню, чайник і склянки, — з тієї скриньки де зберігаються його скарби, — замки без ключів, вази для квітів, але без квітів, дешевенькі дзеркальця, стара зброя та інший мотлох, занесений у піски, як хвилі приносять уламки розбитого корабля.

Отож невільник мовчки накладає у жаровню сухі гілочки, роздмухує жар, наливає в чайник води, — усе це здужала б зробити маленька

дівчинка, а в нього грають м'язи, з якими можна було б вивернути з корінням кедр. Він тихий і смирний. Він зайнятий: треба готувати чай, доглядати верблюдів, їсти. Під палючим сонцем він іде до самої ночі, а під холодними зорями жадає холодного дня. Щасливі північні країни, — там кожна пора року творить свою казку: влітку — про сніг, узимку — про сонце; сумні тропіки — там завжди волого й душно; але щаслива й Сахара: день і ніч так просто переносять тут людей від надії до надії.

Інколи, сидячи навпочіпки біля входу, чорношкірий невільник з насолодою вдихає вечірню прохолоду. В обважнілому тілі бранця вже не ворушаться спогади. Ледве згадує він час, коли його схопили, удари, крики, чоловічі руки, що кинули його в оцю ніч. З тої години він щораз глибше поринає в дивний сон, не бачачи, як той сліпець, своїх неквапливих рік Сенегалу чи білих міст південного Марокко, не чуючи, ніби глухий, рідних голосів. Він не нещасний, цей чорношкірий, він — каліка. Попавши в круговорот життя кочовиків, зв'язаний з їхніми переселеннями, приречений разом з ними блукати в пустелі, — що спільного зберіг він тепер із своїм минулим, з рідною домівкою, з дружиною та дітьми, які для нього все одно що померли.

Люди, які довго жили великою любов'ю, а потім втратили її, іноді втомлюються від своєї шляхетної самотності. Вони покірно вертаються до життя і знаходять щастя у звичайній прихильності. Їм приємно зректися себе, покірно слугувати іншим, увійти в колію тихого, мирного життя. І раб з гордістю розпалює хазяйську жаровню.

— Ось, бери, — каже іноді вождь полоненому.

Це час, коли хазяїн добрий до свого раба: денні труди завершено, спека спадає, і вони пліч-о-пліч входять у вечірню прохолоду. Полоненому дозволяється взяти склянку чаю. І той, сповнений подяки, за склянку чаю цілував би хазяїнові ноги. Невільника не заковують у кайдани. У тому немає потреби! Адже він такий відданий! Він так мудро зрікся царства, яке в нього відняли; тепер він тільки щасливий раб.

Але одного дня його звільнять. Коли він стане такий старий, що вже не зможе окупити свої харчі та одяг, йому дадуть необмежену волю. Три дні він ходитиме від шатра до шатра, марно пропонуючи свої послуги і з кожним днем втрачаючи силу, а наприкінці третього дня так же мудро ляже на пісок. Я бачив у Джубі, як умирали такі люди, зовсім голі. Маври не чіпали їх, не збиткувалися, спокійно дивилися на довгу агонію, а діти гралися біля цих сумних останків і щоразу бігли дивитись, чи ворушиться ще старий слуга, але не сміялися. То була звичайна річ. Ніби йому сказали: "Ти добре попрацював, ти маєш право спочити, — спи". Він лежав, простягшись, і тільки по тому, як паморочиться голова, відчував голод, але зовсім не відчував несправедливості, хоч тільки вона й мучить. Він потроху зливався з землею. Його висушило сонце і взяла земля. Тридцять років роботи давали право на цей сон і на землю.

Перший з цих приречених, який мені стрівся, не ремствував, не нарікав, та йому й не було на кого нарікати. Я вгадував у ньому ту невиразну покірність, з якою приймає погибель верховинець: геть втративши сили, він лягає на сніг і закутується снігом і снами. Не мука його вразила мене. В муки я не вірю. Але із смертю кожної людини вмирає невідомий світ, і я питав себе, які образи гаснуть у тій людині. Що повільно тоне у забутті: плантації Сенегалу, а чи білі міста південного Марокко? Я не міг знати — можливо у цій грудці чорної плоті гаснуть просто жалюгідні турботи: приготувати чай, погнати отару до води... можливо, засинає душа раба, а може, розбуджена спогадами, в усій своїй величі вмирає Людина. Черепна коробка, здавалося мені, схожа на стару скриньку для скарбів. Я не знав, які барвисті шовки, які святкові картини, які реліквії, такі непотрібні тут, у пустелі, збереглися в ній од катастрофи. Ця скринька була передо мною, замкнена і важка. Я не знав, яка частка світу гинула в людині, охопленій всеосяжним сном останніх днів, руйнувалася в цій свідомості і цій плоті, що потроху поверталася ночі і землі.

— Я переганяв отари і мене звали Мохамед...

З усіх чорношкірих бранців, яких я знав, Барк був перший, хто не скорився. То нічого, що маври відняли в нього волю, що за один день він втратив усе і лишився на землі голий, як мати народила. Бог часом посилає бурю, що за якусь годину знищує плоди людської праці. Проте маври не тільки розорили його, вони погрожували знищити в ньому людину. Але Барк не зрікався себе, хоч інші полонені легко здавались, і в них покірно вмирав бідний погонич худоби, який цілий рік гарував, аби заробити собі на хліб.

Барк не міг звикнути до рабства, як людина, стомившись чекати, звикає до такого-сякого благополуччя. Він не хотів радощів раба від щедрот хазяїна. Він беріг у своєму серці житло Мохамеда, хоч самого Мохамеда вже й не було. Це сумне житло було порожнє, але ніхто інший не міг там оселитися. Барк був наче той посивілий сторож, що серед порослих травою алей, серед сумної тиші вмирає од вірності.

Він не казав: "Я — Мохамед бен Лаусін", а тільки: "Мене звали Мохамед", він мріяв про той день, коли цей забутий Мохамед знову оживе і своїм воскресінням прожене того, хто був рабом. Інколи в нічній тиші його обсідали спогади — живі, яскраві, мов пісня далекого дитинства. "Серед ночі, — розповідав нам перекладач мавр, — серед ночі він раптом заговорить про Марракеш, говорить і плаче". Людині, яка стає самотньою, не уникнути такх нападів туги. У Барку раптом прокидався той, інший, і, потягаючись, шукав поруч дружину в цій пустелі, де до Барка не підходила жодна жінка. Тут, де ніколи не було ніякого джерела, він чув пісню струмка. Барк заплющував очі і бачив білий будинок, над яким щоночі світить та сама зоря, і йому здавалося, що він живе в тому будинку, а не тут, в пустелі, де люди мешкають у шатрах з грубої тканини і завжди кочують, наче ганяючись за вітром. Переповнений тими давніми ласками й ніжністю, які таємниче оживали, мовби все дороге серцю знову було зовсім близько, Барк приходив до мене. Він хотів сказати мені, що вже готовий в дорогу, що його сповнює любов та ніжність і, щоб поділитися нми, йому конче треба повернутися додому. А для цього досить мені тільки подати знак. І він усміхався й підказував хитрість, до якої я, певно, ще не додумався:

— Завтра йде пошта на Агадір... Сховай мене в літаку...

Бідолаха Барк!

Як ми, живучи серед неприхильних до нас племен, могли допомогти йому втекти? За такий грабунок, за таку кривду маври на другий же день відплатили б нам жорстокою різаниною. Заручившись допомогою аеродромних механіків Лоберга, Маршаля і Абграля, я намагався викупити Барка, але маврам не часто трапляються європейці, що хочуть купити раба. І вони користуються з цього:

— Двадцять тисяч франків.

— Ти смієшся з нас?

— Подивіться, які в нього сильні руки...

І так минали місяці.

Нарешті маври знизили ціну, я написав друзям у Францію, і з їхньою допомогою мені пощастило купити старого Барка.

Домовились ми не зразу. Торгувались цілий тиждень. Сидячи колом на піску, ми — п'ятнадцять маврів і я — вели переговори. Друг Баркового хазяїна, розбійний Зін Улд Раттарі, що був і моїм приятелем, крадькома помагав мені:

— Продай ти його, — казав він за моєю порадою, — все одно йому недовго жити. Він хворий. Спочатку хвороби не видно, але вона є. В один день він почне раптово пухнути. Скоріше продай його французові.

Другому головорізові, Раггі, я пообіцяв комісійні, якщо він допоможе мені в купівлі, й Раггі спокушав Баркового хазяїна:

— На ті гроші ти купи верблюдів, рушниці й набої. Тоді зможеш піти війною на французів. І приведеш з Атара трьох, а то й чотирьох нових рабів, молодих і здорових. Позбудься ти цього старого.

І мені продали Барка. Шість днів я держав його під замком у нашому бараці, бо коли б він вештався надворі, доки не прилетить літак, маври знову схопили б його і продали кудись далі.

Але я визволив його з рабства. Відбулася ще одна урочиста церемонія. Прийшли марабут[18], колишній хазяїн Барка і тутешній каїд Ібрагім. Ці три розбійники, які з задоволенням скрутили б Баркові голову, коли б схопили його за двадцять кроків од форту, тепер, аби тільки пожартувати з мене, гаряче з ним поцілувались і підписали офіційний документ.

— Тепер ти наш син.

По закону він став і мені сином.

І Барк поцілував усіх своїх батьків.

До самого від'їзду він прожив у нашому бараці, але цей полон був приємний для нього. По двадцять разів на день доводилося описувати йому майбутню нескладну подорож: літак привезе його в Агадір, а там, просто на аеродромі, йому дадуть квиток на автобус до Марракеша. Барк грав у вільну людину, як дитина грає в мандрівника: це повернення до життя, і автобус, і ці юрби людей, і міста, які він скоро побачить знову...

Мене розшукав Лоберг, він прийшов від імені Маршаля і Абграля. Не годиться, щоб Барк, повернувшись додому, помирав з голоду. Вони дали мені для нього тисячу франків, доки він знайде роботу.

І я подумав про тих старих паній-благодійниць, котрі дадуть як милостиню двадцять франків і вимагають подяки. Авіамеханіки Лоберг, Маршаль і Абграль, даючи тисячу, не вважали себе благодійниками і не ждали ніякої подяки. Вони не говорили про милосердя, як ті старі пані, що мріють купити собі блаженство. Просто вони допомагали людині віднайти свою людську гідність. Ми всі добре знали: дома п'яного від радощів Барка найперше зустріне вірна подруга — бідність, і не мине й три місяці, як він вибиватиметься з сил десь на ремонті залізниці, вивертаючи шпали. Йому житиметься гірше, ніж тут, у пустелі. Але він мав право бути самим собою, серед своїх.

— Ну от, Барку, їдь, друже, і будь людиною.

Літак дрижав, готовий до польоту. Барк востаннє глянув на закинутий серед пісків похмурий форт Кап-Джубі. Біля літака юрмилося душ двісті маврів: прийшли побачити, яким стає обличчя у раба на порозі нового життя. А коли трохи далі станеться вимушена посадка — він знову попаде до їхніх рук.

І ми, трохи хвилюючись за нашого п'ятдесятирічного новонародженого, якого ризикуємо випустити в світ, махаємо йому на прощання:

— Прощай, Барку!

— Ні.

— Як це — "ні"?

— Я не Барк. Я Мохамед бен Лаусін.

Останню вістку про нього нам приніс араб Абдалла, якого ми просили допомогти Баркові в Агадірі.

Автобус відходив тільки ввечері, у Барка був цілий день. Спочатку, не кажучи ні слова, він довго тинявся по містечку, нарешті Абдалла здогадався, що щось його тривожить, і сам занепокоївся:

— Що з тобою?

— Нічого...

Барк розгубився від раптової волі і ще не почував, що воскрес. Він таки щасливий, але, якщо не брати до уваги цього невиразного щастя, сьогодні він той же Барк, яким був учора. А проте віднині він — рівний серед людей, тепер і йому належить сонце, і він має право посидіти ось тут, під склепінням арабської кав'ярні. Він сів. Замовив чаю для Абдалли і собі. Це був перший його вчинок володаря; у нього була влада, вона мала б його змінити. Одначе слуга не здивувався, ніби то було щось зовсім звичайне, — спокійно налив йому чаю. Він не відчував, наливаючи йому чай, що уславлює вільну людину.

— Ходімо десь в інше місце, — сказав Барк.

Вони піднялись до касбе[19], найвищого місця в Агадірі.

До них підійшли маленькі берберські[20] танцівниці. Вони були такі ніжні й лагідні, що Баркові здалося, ніби він оживає: самі того не знаючи, вони вітали його в новому житті. Вони взяли його за руки й люб'язно запропонували чаю, але так же люб'язно зустріли б вони й будь-кого іншого. Барк розповів їм про своє відродження. Вони ніжно сміялися. Були задоволені від того, що вдоволений був він. Щоб здивувати їх, він додав: "Я Мохамед бен Лаусін". Та це їх не здивувало. Кожна людина має ім'я, і багато хто вертається з далеких країв...

Він потягнув Абдаллу далі в місто. Він тинявся поміж єврейськими ятками, дивився на море, думав, що може йти, куди захоче, що він

вільний... Але та воля видавалася йому гіркою: він починав розуміти, як невистачає йому зв'язку зі світом.

Мимо йшла дитина, й Барк погладив її по щоці. Хлопчик усміхнувся. То був не якийсь пещений хазяйський син. То був виснажений малюк. Барк подарував йому ласку, і хлопчик усміхнувся. Він і пробудив Барка, цей кволий малюк, — усміхнувся йому, і Барк відчув, що має якесь значення на землі. Щось замерехтіло попереду і він прискорив ходу.

— Що ти шукаєш? — спитав Абдалла.

— Нічого, — відповів Барк.

Але, завернувши за ріг і наткнувшисть на гурт дітей, що грались на вулиці, він зупинився. Це воно! Барк мовчки подивився на дітлахів. Потім відійшов до єврейських яток і повернувся з повними руками подарунків. Абдалла обурився:

— Не трать грошей, телепню!

Та Барк не слухав. Урочисто подав знак кожному. І маленькі рученята потяглися до іграшок, до браслетів, до капців, розшитих золотом. І кожне дитинча, міцно схопивши свій скарб, тікало, мов справжній дикун.

Почувши цю новину, до Барка збіглися й інші агадірські дітлахи, й він усіх взув у шиті золотом капці. І з околиць Агадіра, куди теж дійшла та чутка, дітлахи, репетуючи, мчали до чорношкірого бога і, чіпляючись за його одяг раба, голосно вимагали свого. Барк розорявся.

Абдалла вважав, що Барк "збожеволів од радощів". А я думаю, річ не в тому, що Барк хотів поділитися надміром щастя.

Як вільна людина, він мав тепер найголовніше: право добиватися любові, право йти на південь чи на північ і добувати собі хліб своєю

працею. Навіщо ж йому ці гроші... Його сповнює потреба бути людиною серед людей, зв'язаною з людьми. Агадірські танцівниці були ласкаві із старим Барком, але він розпрощався з ними легко, як і зустрівся: він був непотрібен їм. Той служник в арабській крамничці і перехожі на вулицях — усі вони поважали в ньому вільну людину, порівну ділили з ним місце під сонцем, проте нікому він не був потрібен. Він був вільний, але вільний безмежно, настільки, що вже не відчував своєї земної ваги. Йому бракувало тягаря людських відносин, від яких іти стає важче, бракувало сліз, прощань, докорів, радощів — усього того, що людина леліє чи обриває кожним своїм жестом, тих незліченних зв'язків, що єднають кожного з іншими людьми і надають йому ваги. Та Барка вже облягали незліченні дитячі сподівання.

Владарювання Барка починалося в цьому сяйві сонця, що заходило над Агадіром, у прохолоді, яка так довго була для нього єдиною сподіваною насолодою, єдиним притулком. Надходив час від'їзду, й Барк ішов уперед, омитий цим припливом дітлахів, як колись своїми вівцями, ішов, прокладаючи першу в світі борозну. Завтра він повернеться до злиднів своєї родини і візьме на себе відповідальність за життя скількох душ, скільки, можливо, його старі руки й не здолають прогодувати, але тут він уже відчув свою справжню вагу. Мов архангел, який, будучи надто легкий, щоб жити життям людей, вдався до шахрайства і зашив у пояс шматок свинцю, — Барк важко ступав, притягуваний до землі безліччю дітей, яким так потрібні були шиті золотом капці.

Отака та пустеля. Коран — а це тільки правила гри — перетворює її піски на окреме царство. Без того Сахара була б пустою, а тим часом у глибині її розігрується потаємна драма, що збуджує людські пристрасті. Справжнє життя пустелі — це не переселення племен, що кочують, шукаючи пасовиська, а ця невпинна гра. Як несхожі скорені піски і нескорені. А хіба не так і в усіх людей? Перед лицем цієї зміненої пустелі я згадую ігри мого дитинства, похмурий і золотавий парк, який ми населяли божествами, наше безмежне царство на невеликому — з квадратний кілометр — клапті землі, де ми нишпорили, завжди відкриваючи щось нове, незнане. Ми створили свій замкнений світ, у

якому і кроки лунали інакше, і речі мали особливе значення, неприпустиме в інших місцях. Що залишається від того парку, коли ти, вже дорослий, який живе за іншими законами, повертаєшся до нього, чарівного, холодного чи жаркого, сповненого тіней твого дитинства, — повертаєшся і з якимось розпачем обходиш зовні невисокий мур із сірого каменю, дивуючись, що на такій маленькій місцині за цією огорожею був твій безмежний світ, у який — ти розумієш — уже немає вороття, бо то не в парк довелося б вертати, а в гру.

І нескореної пустелі уже немає. Кап-Джубі, Сіснерос, Пуерто-Кансадо, Сегіет-ель-Хамра, Дора, Смарра втратили свою таємничість. Обрії, що вабили нас, один по одному згасли, як ото меркнуть в полоні теплих рук спіймані барвисті метелики. Але ті, хто за ними гнався, не були жертвою омани. Не обманювались і ми, прагнучи розкрити ті таємниці. Султан із "Тисячі і однієї ночі" так само ганявся за створіннями безмежно тендітними і невловними, але чудові полонянки одна по одній згасали на світанку в його обіймах, бо досить було тільки торкнутися їхніх крил, як вони втрачали золотий пилок. Ми вбирали в себе чари пустелі; інші, можливо, проб'ють у її пісках свердловини, добуватимуть нафту і розбагатіють, торгуючи нею. Але вони прийдуть надто пізно. Бо заповідні пальмові гаї і незайманий пил черепашок віддали нам найкоштовніше: вони дарували тільки одну годину запалу, і ця година дісталася нам.

Пустеля? Одного разу мені довелося зазирнути в її серце. В 1935 році я летів до Індокитаю, а опинився в Єгипті, біля кордонів Лівії, серед пісків, які, мов клей, схопили мене, і я вже сподівався смерті. Ось як усе це сталося.

VII

У СЕРЦІ ПУСТЕЛІ

1

На підступах до Середземного моря мені трапилися низькі хмари. Я спустився до двадцяти метрів. Злива періщить у вітрове скло, море ніби димить. З усіх сил стараюся щось побачити, аби не наскочити на щоглу якогось судна.

Механік Андре Прево запалює для мене сигарети.

— Кави...

Він зникає у хвості літака і повертається з термосом. П'ю. Час від часу підштовхую важіль газу, щоб підтримати дві тисячі сто обертів. Дивлюсь на щитки приладів: мої піддані — слухняні, кожна стрілка на своєму місці. Кидаю погляд на море — в дощ од нього здіймається пара, мов од величезної балії з гарячою водою. Коли б я був у гідроплані, то пожалів би, що море так "поране". Але я у звичайному літаку. Поране море чи ні — я все одно не можу сісти. І це, сам не знаю чому, викликає у мене байдуже відчуття, що небезпека мені не загрожує. Море — це частина чужого мені світу. Вимушена посадка тут — це не стосується мене, вона мені навіть не загрожує: моя оснастка не для моря.

Через півтори години дощ перестає. Хмари все ще стелються дуже низько, але крізь них уже пробивається, мов ясна усмішка, світло. Я люблю це неквапливе готування до ясної погоди. Певно, шар білої вати у мене над головою став зовсім тонкий. Беру трохи вбік, щоб обійти дощ: тепер уже нема потреби йти навспростець. І ось перша прогалина в небі...

Я вгадав її, ще й не побачивши, бо спереду на морі помітив довгу, зелену мов лугова трава, смугу — своєрідну базу, що буяла яскравою, соковитою зеленню, схожу на ячмінні поля південного Марокко, на які я з щемом у серці дивився, коли повертався з Сенегалу, пролетівши три тисячі кілометрів над пісками. Тепер у мене теж таке відчуття, мовби я підходжу до обжитих країв, — і на душі стає веселіше. Обертаюсь до Прево:

— Ну все, тепер діло піде!

— Авжеж, піде...

Туніс. Поки літак заправляють пальним, я підписую папери. Виходжу з контрои і чую — плюх! — ніби щось упало в воду. Короткий глухий звук, на який і луна не відгукнулась. Я миттю згадав, що вже чув такий звук: то був вибух у гаражі. Тоді від цього хрипкого кашлю загинуло двоє. Обертаюсь до дороги, що йде понад злітною смугою: там димиться легенька курява і два автомобілі, зіткнувшись на повному ходу, застигли, наче вмерзли в кригу. Біжать люди, одні — до них, інші — до нас.

— Телефон... Подзвоніть... Лікаря... Голова...

Відчуваю, як стискається серце. В ясному спокої вечора доля завдала комусь удару. Знищено чиюсь красу, розум, а може й життя... Так, нечутно ступаючи по піску, в пустелі нишком підкрадаються розбійники. Раптовий напад, в таборі виникає короткий шум. Потім знову все поринає в золотаву тишу. Такий же спокій, така сама тиша... Поряд хтось говорить про пробитий череп. Я не хочу нічого знати про це нерухоме, залите кров'ю лице, одвертаюсь від дороги і прямую до свого літака. Але в серці лишається відчуття небезпеки. Цей звук я одразу ж пізнаю. Коли літак зі швидкістю двісті сімдесят кілометрів вріжеться в чорне плоскогір'я, я почую той самий хрипкий кашель, те саме "ха!" долі, яка ждала нас.

У дорогу до Бенгазі.

2

В дорогу. Дві години ще буде видно. Вже перед Тріполітанією я зняв чорні окуляри. І пісок знову золотиться. Боже, яка ж пустельна ця планета! І мені знову здається, що ріки, й тіняві зарості, і людські оселі —

все це виникло тільки завдяки щасливому збігові випадковостей. Бо ж скільки тут каміння і піску!

Але зараз усе це мені чуже, я живу в царині польоту. Відчуваю, що надходить ніч, у якій люди замикаються, немов у храмі. Залишаються, поринаючи в таємниці одвічних обрядів, у роздуми, в яких ніхто не допоможе.

Весь цей земний світ уже тьмяніє і незабаром зникне. Внизу ще видніється пейзаж, насичений блідо-золотистим світлом, але щось там уже розпливається, зникає. І я не знаю нічого, я тільки кажу: нема такого, що могло б зрівнятися з цією миттю. І той, хто пізнав незбагненну чарівність польоту, зрозуміє мене.

Отож я поволі відступаюсь від сонця. Покидаю широкі золотаві простори, де я знайшов би притулок, якщо трапилася б аварія... І орієнтири, які не дали б мені збитися з дороги. Я віддаляюсь від темних обрисів гір на тлі неба, які допомогли б мені обійти рифи. Я входжу в ніч. Лечу в пітьмі. Зі мною тепер тільки зорі...

Світ умирає повільно. Потроху починаю відчувати, що мені бракує світла. Поступово зливаються в одне земля і небо. Земля піднімається і, здається клубочиться, як пара. Перші зірки мерехтять, наче в зеленій воді. Доведеться ще довго чекати, доки вони засяють яскраво, мов діаманти. Траплялося, вночі я бачив, як у небі мчало стільки іскор, що мені здавалося, ніби там, серед зірок шугає рвучкий вітер.

Прево засвічує для проби основні і допоміжні вогні. Обгортаємо лампочки червоним папером.

— Ще один шар...

Він додає шар паперу, клацає вимикачем. Все одно світло ще надто яскраве. Від нього бліді картини навколишнього світу стал б, мов у

лабораторії фотографа, невиразні, завуальовані. Воно знищило б ту легку об'ємність, яку іноді ще додає речам німа темрява. Ніч уже настала. Але це ще не справжня ніч. У небі ще висить серп місяця. Прево йде у хвіст літака і приносить сендвіч. Общипую гроно винограду. Їсти не хочеться. Ні їсти ні пити. І я зовсім не відчуваю втоми. Здається, що я летів би так цілих десять років.

Місяця вже нема.

Серед темної ночі озивається Бенгазі. Місто лежить на дні глибокого мороку, його не прикрашає жоден відблиск світла. Я помітив Бенгазі, коли вже підлетів до нього. Шукаю посадочний майданчик, і ось попереду спалахують червоні вогні, що освітлюють трасу. Вони вимальовують чорний прямокутник. Розвертаюся. В небо, мов спалах пожежі, здійнявся промінь прожектора, описав дугу і проклав по майданчику золоту доріжку. Розвертаюся ще раз, намагаючись побачити всі перепони. Цей проміжний аеродром чудово обладнаний для нічної посадки. Зменшую газ і починаю планерувати, немов пірнаю в чорну воду.

Була двадцять третя година за місцевим часом, коли я сів. Вирулюю до прожектора. Там пораються найчемніші в світі офіцери й солдати, — вони то появляються в сліпучому світлі прожектора, то зникають у пітьмі, де вже нічого не розрізниш. Беруть мої документи, починають заправляти літак. за двадцять хвилин усе буде готово.

— Зробіть розворот і пролетіть над нами, щоб ми знали, чи вдало ви піднялися.

В дорогу.

Вирулюю на золоту доріжку, до цього проходу без перепон. Літак, незважаючи на вантаж, піднімається в повітря, далеко не добігши до краю майданчика. Прожектор супроводжує мене і заважає під час

розвороту. Нарешті промінь відстає — здогадалися, що він мене засліплює. Описую півколо і йду прямо вгору, бо прожектор знову б'є в обличчя, але, тільки торкнувшись, він одразу ж відскакує, і своїм золотим жезлом показує кудись вбік. І в цій обережності я відчуваю надзвичайну ґречність. Тепер ще раз розвертаюсь і беру курс на пустелю.

Синоптики Парижа, Туніса і Бенгазі пообіцяли мені попутний вітер — тридцять-сорок кілометрів на годину. Спрдіваюсь летіти з швидкістю триста кілометрів. Повертаю праворуч, на середину прямої, що з'єднує Александрію з Каїром. Таким чином я обійду заборонені берегові зони, а якщо мене й віднесе десь, то я продержусь у повітрі, бо з правого чи лівого боку неодмінно побачу вогні якогось міста чи взагалі долини Нілу. Якщо вітер не зміниться, я долечу за три години двадцять хвилин. Якщо ж він стане слабший — за три години сорок п'ять хвилин. І я починаю ковтати тисячу п'ятдесят кілометрів пустелі.

Місяця немає. Чорна смола залила все до самих зірок. Я не побачу жодного вогника, до самого Нілу не дістану жодного сигналу від людей, бо радіо на літаку немає. Я навіть не роблю спроби побачити щось, окрім своїх приладів. Мене більше нічого не цікавить, тільки вузенькі світні рисочки, що тихо, мов у повільному диханні, погойдуються на темних циферблатах приладів. Час від часу перевіряю відхилення і обережно вирівнюю машину. Піднімаюсь на висоту дві тисячі сетрів, де, як мені казали, вітер сприятливіший. Зрідка запалюю лампочку, щоб глянути на прилади, які не освітлюються, а потім знову замикаюсь у темряві, серед своїх малесеньких сузір'їв, що ллють таке ж холодне, таке ж невичерпне і таємниче світло, як справжні зорі, і промовляють тією ж мовою. І як, мов ті астрономи, читаю книгу небесної механіки. Я теж відчуваю себе старанним і безкорисливим. Навколо все згасло. Прево засинає, хоча й довго опирався, і я повніше відчуваю свою самотність. М'яко гуде мотор, і прямо переді мною, на дошці з приладами тихо світять мої спокійні зірки.

І я замислююсь. Місяць не світить, радіо у нас нема. Жодна, бодай найтонша ниточка не зв'яже нас більше зі світом, аж доки ми самі не наткнемося на світлу смужку Нілу. Ми ніби за межами всього світу, і

тільки мотор підтримує нас і ми висимо в цій смолі. Мов у чарівній казці, ми перетинаємо велику чорну долину, долину випробувань. Тут ніхто не допоможе. Тут нема прощення помилкам. І тільки бог знає, що з нами буде.

Десь із-за електричного щитка просочується промінь світла. Буджу Прево, щоб затулив його. Прево повертається в темряві, як ведмідь сопе , вилазить. Щось там комбінує з хустинок і чорного паперу. Промінь зник. Він розривав цей світ темряви. Він був зовсім не такий, як бліде й холодне фосфоричне світло приладів. Це було світло нічної кав'ярні, а не зірки. А головне — воно засліплювало мене, затемняло світло циферблатів.

Летимо вже три години. Праворуч раптом загоряється, ніби живе, світло. Дивлюсь туди. За сигнальною лампочкою на кінці крила, якого я раніше не міг бачити, тягнеться довгий світлий слід. Якесь непевне світло то стає ясніше, то меркне: я входжу в хмари. Це в хмарах відбивається світло лампочки. Поблизу своїх орієнтирів я волів би ясне небо. В тому сяйві світиться крило. Світло стає рівніше, яскравіше, від нього розходяться промені, і там появляється рожевий букет. Мене сильно гойдає. Я увійшов в товщу купчастих хмар і не знаю, яким шаром вони залягають. Піднімаюсь на дві з половиною тисячі метрів — ніде не прояснюється. Опускаюсь до тисячі метрів. Вогняний букет не зникає, тягнеться нерухомий і ще яскравіший. Ну що ж. Якось буде. Тут нічого не вдієш. Я думаю про інше. Побачимо, як воно вийде. Тільки мені не подобається це освітлення, мов у поганенькому шинку.

Міркую собі: "Зараз літак трохи кидає, це нормально, але ж мене всю дорогу хитало, хоч і висота була більша і небо чисте. Вітер не вщух і я, певно, лечу швидше, ніж триста кілометрів за годину". Словом, нічого я точно не знаю, спробую зорієнтуватися, коли вийду з хмар.

І ось виходжу. Букет раптом зникає.Це зникнення дає мені знати, що відбувається позаду. Дивлюся вперед і помічаю, настільки можна

розібрати, вузьку прогалинуа, а тоді знову — стіну хмар. Букет враз ожив.

Тепер уже я виходжу з цієї смоли, щонайбільш на кілька секунд. Це трохи непокоїть мене, бо ми вже летимо три з половиною години. І якщо я не збився, то до Нілу вже зовсім близько. Можливо, мені пощастить помітити його в коридорі між хмарами, але надії мало — ці просвіти трапляються не часто. А знижуватись не наважуюсь: якщо часом швидкість менша, ніж я думаю, то піді мною все ще плоскогір'я.

Тривоги в мене ще немає, просто я боюся згаяти час. Але я знаю межу мого спокою — вона буде через чотири години і п'ятнадцять хвилин польоту. За цей час, якщо б навіть зовсім не було вітру — а вітер, певна річ, був — я вже пролетів би долину Нілу.

Досягаю розриву хмар, букет світла затемнюється щораз частіше, потім зовсім гасне. Не подобаються мені ці шифровані переговори з демонами ночі.

Попереду раптом появляється зелена зірка, яскрава, наче маяк. Зірка то чи справді маяк? Не подобається мені і ця неприродно яскрава зірка, це світило волхвів, цей небезпечний поклик.

Прокинувся Прево, освітлює циферблати приладів. Виштовхую його разом з лампою. Я виходжу в розрив між двома хмарами і, скориставшись з нього, дивлюся, що там, унизу. Прево знову засинає.

Нічого там не побачиш.

Летимо чотири години і п'ять хвилин. Підійшов Прево, сів поряд:

— Пора б уже прибути у Каїр...

— І я так думаю...

— Це зірка там чи маяк?

Я трохи зменшив газ, від цього, звісно, й прокинувся Прево. В польоті він дуже чутливий до всяких змін у гуркоті мотора. Починаю повільно знижуватись, — може, вислизну з-під громаддя хмар.

Щойно я звірився з картою. За всіх умов ми вже досягли рівнини: я нічим не ризикую. Повільно спускаються, розвертаючись на північ. Так я з кабіни побачу вогні міста. Я, напевне, вже минув їх, отже, вони появляться ліворуч. Тепер я лечу під купчастими хмарами. Але з лівого боку одне пасмо опустилося ще нижче, і я йду вздовж нього. Щоб не заплутатись у ньому, звертаю на північно-північний схід.

Ця хмара, безперечно, опускається все нижче, геть затуляючи мені обрій. Далі спускатись не наважуюсь. Висотомір показує 400, але я ж не знаю, який тут тиск. Прево нахиляється до мене. Я кричу йому:

— Полечу до моря, там спущуся нижче, а то ще вріжуся в що...

А втім, хто знає, може мене вже віднесло до моря. Темрява під цією хмарою зовсім непроникна. Притуляюся до шибки. Намагаюсь розібрати, що там унизу. Вдивляюсь, може побачу де вогні чи якісь знаки. Я немов розгрібаю погасле багаття, силкуючись найти в ньому іскорки життя.

— Морський маяк!

Ми водночас побачили цю миготливу пастку. Яке безумство! Де він, цей маяк-привид, ця вигадка ночі? Удвох з Прево ми нахиляємося, шукаючи цей привид десь за триста метрів під нами, і раптом...

— А!

Я тільки це й сказав. Я тільки й відчув, як жахливий тріск струсонув увесь наш світ. На швидкості 270 кілометрів ми врізалися в землю.

А потім якусь соту частку секунди я тільки й ждав, що ось велетенською багряною зорею спалахне вибух, у яком все перемішається. Ні Прево, ні я зовсім не хвилювалися. Я тільки й відчув у собі оте напружене чекання: ось зараз блисне ця сліпуча зоря — і нас не стане. Але багряної зорі все не було. Якийсь ніби землетрус розвалив нашу кабіну — повибивав шибки, порозкидав кругом метрів на сто куски обшивки, і ми в усьому тілі відчували той гуркіт. Літак тремтів, як ніж, що його з розмаху ввігнали в тверде дерево. І від того трусило й нас. Секунда, друга... Літак все дрижав, і я з якимось нетерпінням ждав, що нерозтрачена сила розірве його мов гранату. Підземні поштовхи тривали, одначе виверження не було. Я нічого не розумів в цій невидимій роботі. Не розумів ні цього тремтіння, ані цеї повільності... П'ять секунд... шість. І раптом ми відчули, що крутимося, новим ударом з вікон кабіни викинуло наші цигарки, розтрощило праве крило і — все стихло. Кругом — нерухома застиглість. Я гукнув Прево:

— Стрибай мерщій!

В той же час гукнув і він:

— Вогонь!

І ось ми вже вивалились через вирвані вікна. Стоїмо метрів за двадцять. Питаю Прево:

— Цілий?

— Цілий! — відповідає.

А сам потирає коліно.

Кажу йому:

— Обмацай себе, рухайся; поклянися, що в тебе нічого не зламано...

А він одказує:

— Дрібниці, це запасний насос...

Мені здалося, ніби його розпороло від голови до живота і він зараз повалиться, але він, втупившись у літак, повторював:

— Це запасний насос!..

Мені здалося: він збожеволів, зараз пуститься в танець...

А він одвів нарешті очі від літака, який так і не загорівся, глянув на мене і сказав:

— Дрібниці, це запасний насос ударив мене по коліну.

3

Дивно, що ми лишилися живі. Присвічуючи електричним ліхтариком, розглядаю сліди на землі. Вже за двісті п'ятдесят метрів від того місця, де став літак, по всій дорозі ми знаходимо в піску погнуте залізяччя й куски обшивки. Коли настане день, ми побачимо, що майже по дотичній наскочили на невеличкий схил пустельного плоскогір'я. Літак сунувся, прооравши пісок, наче лемешем плуга. Не перекинувшись, він проповз на череві, ворушачи хвостом, як ото розлючений плазун. Проповз із швидкістю двісті сімдесят кілометрів на годину. Життя нам врятували чорні круглі камені на плоскогір'ї — вони вільно котяться по піску, і ми з'їхали, як на котках...

Прево роз'єднує акумулятори — може статися коротке замикання, яке викличе пожежу. Прихиляюся до мотора і міркую: ми летіли чотири години з чвертю, швидкість вітру досягала п'ятдесят кілометрів на годину, бо нас добре хитало. Але напрям його, визначений прогнозом, міг

змінитися, і я не знаю, як саме. Отже, ми перебуваємо десь кілометрів за чотириста від нашого маршруту.

Прево сідає біля мене й каже:

— Це просто диво, що ми лишились живі...

Я нічого не відповідаю і не відчуваю ніякої радості. У мене виник один здогад і він уже на дає спокою.

Прошу Прево засвітити електричну лампу, щоб був маяк, і, взявши ліхтарик, іду вперед. Прямую, пильно придивляючись до землі. Іду повільно, описую широке півколо, раз у раз міняю напрямок. І весь час дивлюся на землю, мовби шукаю загублений перстень. Зовсім недавно я так шукав на землі хоч який-небудь вогник. Ходжу й ходжу в пітьмі, схиляючись до кружка світла від ліхтарика. Так і є... так і є... Повільно вертаюся до літака. Сідаю біля кабіни й міркую. Я шукав, чи є підстави сподіватись, і не знайшов. Шукав якогось сліду життя, але життя не лишило його.

— Прево, я не бачу тут жодної травинки...

Прево мовчить, не знаю, чи він зрозумів мене. Ми ще поговоримо про це, коли підніметься завіса, коли настане день. Відчуваю тільки величезну втому і думаю: "Серед пустелі, за чотириста кілометрів!.." І раптом схоплююся на ноги:

— Вода!

Баки пробиті, бензин і масло витекли. Наші запаси води — теж. Усе увібрав пісок. В одному розтрощеному термосі знаходимо на дні півлітра кави, у другому — чверть літра білого вина. Проціджуєм їх і змішуємо. Лишилось ще трохи винограду і один-єдиний апельсин. Прикидаю: "Цього вистачить на п'ять годин ходи під палючим сонцем пустелі..."

Залазимо в кабіну, ждатимем дня. Лягаю, збираюся спати. Засинаючи, обмірковуючи нашу пригоду. Ми все ще не знаємо, де опинились. У нас немає й літра питва. Якщо ми не дуже далеко од траси, нас відшукають щонайменше через тиждень, а це вже буде пізно. А якщо нас занесло геть убік, то знайдуть через півроку. На літаки сподіватися не треба: вони шукатимуть нас на просторі три тисячі квадратних кілометрів.

— Ах, жаль... — каже мені Прево.

— Що таке?

— Краще б уже зразу кінець!..

Але ж не можна так легко здаватися. І ми з Прево беремо себе в руки. Не можна втрачати навіть слабенької надії, що чудесний порятунок прийде з повітря. І не можна сидіти на місці — десь близько може бути оаза. Сьогодні ми цілий день ходитимемо. А тоді повернемося до літака. Але перш ніж іти, ми здоровенними літерами напишемо на піску, що маємо робити.

Отож, скрутившись клубочком, я засинаю до світанку. І я дуже щасливий, що можу заснути. Втома окутує мене видінням. Серед пустелі я не самотній, у півсні чую голоси, до мене приходять спогади, хтось шепоче признання. Мене ще не мучить спрага, я почуваю себе добре, я віддаюся сну, мов якійсь пригоді. І дійсність відступає перед сном...

А вранці все стало інакшим!

4

Я дуже полюбив Сахару. Не одну ніч провів у краю непокірних племен. Не раз прокидався серед неозорих золотавих пісків, на яких вітер

здіймав брижі, мов на морі. І засинав під крилом літака, чекаючи на допомогу, але то було зовсім інше.

Ми йдемо похилими косогорами. Під ногами — пісок, покритий тонким шаром блискучих чорних камінців. Вони схожі на металеву луску, і всі куполи горбів, що оточують нас, сяють, ніби броньовані. Ми опинилися в світі мінералів. Пейзаж навколо — ніби залізний.

Перейдеш через один горб, а далі знов такий же, чорний і блискучий. Ми йдемо, тягнучи ноги по піску, щоб залишилася нитка, яка потім приведе нас назад до літака. Йдемо до сонця. Всупереч усякій логіці, я вирішив іти прямо на схід.

Адже все — і метеорологічні дані, і час, проведений в польоті, — давало підстави думати, що ми перелетіли Ніл. Спочатку я рушив було на захід і відчув неспокій, якого сам собі не міг пояснити. Ні, захід ми залишимо на завтра. І від півночі поки що відмовимось, хоч це і в напрямку моря. Через три дні, уже в напівмаренні, коли ми вирішимо остаточно кинути літак і йти прямо вперед, доки не впадемо, ми знову рушимо на схід. Точніше, на східно-північний схід. І це знову ж таки всупереч здоровому глуздові і всім сподіванням. І коли вже нас урятували, ми зрозуміли, що обравши будь-який інший напрям, загинули б, бо, пішовши на північ, ми, надто знесилені, не дісталися б моря... Напевно, це безглуздо, але тепер мені здається, що, не знаючи на чому спинитися, я обрав цей напрямок тільки тому, що колись в Андах він привів до порятунку мого товариша Гійоме, якого я так довго шукав. І десь у підсвідомості він став для мене напрямком життя.

Через п'ять хвилин ходи пейзаж міняється. Перед нами долина, по дну якої, здається, тече піщана річка, і ми рушаємо тою долиною. Йдемо швидко, треба пройти якнайдалі і, якщо нічого не знайдемо, до ночі повернутися. Раптом я зупиняюся:

— Прево!

— Що?

— Сліди...

Коли ж це ми забули про це і перестали тягнути за собою борозну? Якщо ми не знайдемо її — значить, амба.

Повертаємо назад, але беремо трохи праворуч. Одійдемо далі, а тоді звернемо перпендикулярно до того напрямку, яким ішли спочатку, і ми перетнемо свою дорогу там, де є сліди.

Зв'язавши цю нитку, йдемо далі. Спека дужчає, з наю виникають марева. Поки що вони прості. Появляється велике озеро, а коли ми підходимо — його нема. Вирішуємо перейти піщану долину, піднятися на на найвищий пагорб і роздивитись. Ми йдемо вже шість годин. І добре йдемо — пройшли мабуть, не менш як тридцять п'ять кілометрів. Вилазимо на самісінький край чорної вершини і мовчки сідаємо. Піщана долина внизу впадає в піщану пустелю, де немає каміння, а сліпучий блиск білих пісків ріже очі: скільки сягає око — гола пустеля. Але на горизонті гра світла зводить міражі уже принадливіші. Фортеці і мінарети, громаддя з чіткими геометричними формами. Я бачу також велику чорну пляму, ніби зарості, але над ними нависла хмара — остання з тих, що вдень розвіюються, а надвечір збираються знову. То не зарості, а тінь купчастої хмари.

Далі йти нема чого, тут ми нікуди не вийдемо. Треба вертатись до літака, він — як червоно-білий бакен, можливо, його помітять наші товариші. Хоч я й не сподіваюсь на розшуки з повітря, але порятунок може прийти тільки звідти. А головне, в літаку лишились останні краплі вологи — ми вже не можемо не пивши. Щоб жити, нам треба вернутись. Ми замкнуті в залізному кільці — в полоні спраги: надовго вона не відпустить.

Але як важко повертати назад, коли попереду, можливо, життя! Можливо, там, за міражами, є справжні міста, канали з прісною водою, луки. Я знаю, що маю слушність, повертаючи назад. І я роблю цей поворот, але враження в мене таке, ніби я йду на дно.

Лежимо біля літака. За день пройшли понад шістдесят кілометрів. Ми випили все своє питво. На сході ніяких ознак життя не помітили, і жоден наш товариш над цим районом не пролетів. Чи довго ще продержимось? Уже так хочеться пити...

З уламків розбитого крила склали велике багаття. Приготували бензин і пластинки магнію, він спалахне яскравим білим полум'ям. Дождемось доки зовсім стемніє і запалимо багаття... Але де ж люди?

І от знялось полум'я. Побожно дивимось, як горить серед пустелі наш сигнальний вогонь. Дивимось, як світить у темряву ночі наш мовчазний, сяючий заклик. І я думаю,що це не тільки розпачливий заклик, що в ньому багато й любові. Ми просимо пити, але просимо й відгуку. Хай другий вогонь спалахне серед ночі, адже вогнем володіють тільки люди, хай же вони відгукнуться!

Мені ввижаються очі дружини. Більш нічого не бачу — тільки очі. Вони питають. Мені ввижаються очі тих, кому я, можливо, дорогий. І ті очі питають. Усі погляди дорікають мені, що я мовчу. Я відповідаю! Відповідаю! Я кличу, скільки маю сили, я не можу кинути в ніч якравіше полум'я!

Я зробив усе, що міг. Ми обидва зробили все, що могли: шістдесят кілометрів пройшли, майже не пивши. Хіба ми винні, що не можемо довго чекати? Ми б зосталися тут, сиділи б тихо, попиваючи з баклажок. Але з тої миті, коли я побачив дно олов'яного келиха, якийсь годинник почав лічити час. З тієї миті, коли я випив останню краплю, я почав котитися вниз. Що ж я можу, якщо час несе мене, мов річка! Прево плаче. Попліскую його по плечу. Втішаю:

— Кінець — так кінець...

Він одказує:

— Думаєте, мені себе жаль...

Авжеж, я сам відкрив цю істину. Все на світі можна витерпіти, все. Завтра і післязавтра я зрозумію, що витерпіти можна все. В муки я вірю тільки наполовину. У мене вже виникала така думка. Одного разу літак тонув, а я не міг вилізти з кабіни, думав, що загину, але не дуже страждав. Іноді траплялось таке, що я вже не сподівався вийти живим, одначе розпачу не було. І тут не буде особливих страхів. Завтра я узнаю ще дивовижніші речі. І хоч ми розклали таке величезне багаття, їй-богу, я не надіюся, що наш заклик дійде до людей!..

"Думаєте, мені себе жаль..." Так, так, оце те, чого справді не витерпіти. Щоразу, коли я бачу ці очі, сповнені чекання, мене мов палить усього. Я ладен скочити і бігти щодуху просто вперед. Там гинуть, там кличуть на допомогу!

Дивно, як міняються ролі, але я ніколи й не думав інакше. Проте тільки Прево допоміг мені впевнитися, що це саме так. Ні, Прево теж не знатиме страху перед смертю, про який нам стільки говорили. Але є щось таке, чого ні він, ні я не перенесемо.

О, я згоден заснути, заснути тільки на ніч, а чи навіки. Коли засинаєш, це вже не має значення. І потім, який спокій! Але ці крики, які долинуть десь відти, це велике полум'я розпачу... думати про це нестерпно. Я не можу стояти, склавши руки, коли гинуть люди! Кожна секунда нашого мовчання вбиває тих, кого я люблю. І великий гнів закипає в мені: чому я скутий і мої пута не дають мені вчасно прибути на допомогу тим, що гинуть? Чому наше багаття не понесе нашого крику на край світу? Терпіння... Ми йдемо!.. Ми йдемо! Ми врятуємо вас!

Магній згорів і наш вогонь тьмяніє. Ось уже лишилась тільки купа жару, біля якого, нахилившись, ми гріємось. Наш сяючий заклик стих. Як озветься на нього світ? Е-е, я ж добре знаю — ніяк. Адже то було благання, якого ніхто не міг почути.

Гаразд. Піду спати.

5

Удосвіта ми ганчіркою зібрали з уцілілого крила трохи роси, змішаної з фарбою та маслом. Гидота, але ми випили. Хоч губи намочили. Після цієї учти Прево сказав:

— Добре, хоч револьвер є...

Я раптом розсердився і обернувся, ладен кинутись на нього. У цю мить я нічого так не ненавидів, як оці сентиментальності! Мені треба думати, що на світі все просто. І народитись. І вирости. І вмерти від спраги.

Краєм ока стежу за Прево, готовий, якщо треба, висміяти його, аби замовк. Але він сказав це спокійно. Для нього це питання охайності. Це так, як він сказав би: "Треба було б помити руки". Що ж, тоді — згода. Учора, побачивши шкіряну кобуру, я подумав те саме. Я міркував тверезо, без розпачу. З розпачем думаєш про інших. Про те, що ми безсилі заспокоїти всіх, за кого несемо відповідальність. А не про револьвер.

Нас усе ще не шукають чи, точніше, шукають, але звісно, десь в іншому місці. Мабуть, в Аравії. А втім, на другий день ми почуємо гуркіт мотора, коли вже покинемо свою машину. Здалеко ми байдуже дивитимемось на той літак. Дві чорні цятки в пустелі, серед тисяч інших чорних цяток, ми не могли б надіятись, що нас помітять. Згодом усі

вважатимуть, що для мене то була мука. Ні, я не відчуватиму ніяких мук. Мені здаватиметься, що той рятівний літак летить десь в іншому світі.

Треба шукати принаймні два тижні, щоб знайти літак, загублений хтозна-де в пустелі, на площі три тисячі квадратних кілометрів, його швидше ніж за два тижні знайти неможливо; а нас, певно, шукають від Тріполітанії до Персидської затоки. Але сьогодні я ще бережу цю слабеньку надію, бо більше сподіватися нема на що. І, змінюючи тактику, я вирішую йти на розвідку один. Прево приготує багаття. І, якщо хто найде нас, розпалить... але ніхто нас не знайде.

Отож я йду і навіть не знаю, чи вистачить у мене сил повернутись. В пам'яті спливає те, що я знаю про Лівійську пустелю. В Сахарі вологість повітря становить сорок процентів, а тут нема й вісімнадцяти. І життя тут зникає як пара. Бедуїни, мандрівники, офіцери колоніальних військ твердять, що не пивши тут можна продержатись дев'ятнадцять годин. А коли минає двадцять — в очах спалахує яскраве світло і тоді настає кінець: спрага вражає блискавично.

Але північно-східний, такий незвичайний тут вітер, який спантеличив нас і, всупереч усім передбаченням, прибив до цього плоскогір'я, тепер продовжує наше життя. Та чи надовго відтягне він той час, коли в наших очах спалахне передсмертне світло?

Отож я йду, і мені здається, ніби в хисткому човнику я вирушаю в океан.

А проте при світлі зорі все видається не дуже похмурим. І спочатку я йду як злодій, засунувши руки в кишені. Ввечері ми розставили сильця біля якихось таємничих нірок.І в мені прокидається браконьєр. Насамперед я перевіряю пастки: вони порожні.

Що ж, не напитись мені крові. Правду кажучи, я на це й не сподівався.

Я зовсім не розчарований, навпаки — мене бере цікавість. З чого ця звірина живе тут, у пустелі? Безперечно, це фенеки, або піщані лисиці, маленькі — завбільшки з кролика — хижаки з величезними вухами. Не можу втриматись і йду по сліду одного звірка. Він приводить до піщаного струмка, у якому чітко відбились усі сліди. Милуюся красивим, схожим на пальму, візерунком, який утворює лапка з трьома розчепіреними пальцями. Уявляю, як на світанку мій звірок трюхав від каменя до каменя і злизував росу. А тут сліди лежать ширше: мій фенек побіг. А отут до нього приєднався товариш, і вони побігли рядом. І я з дивною радістю стежу за цією ранковою прогулянкою. Милуюся цими ознаками життя. І трохи забуваю, що хочеться пити...

Ось нарешті й комори моїх лисичок. На чималій відстані по одному на якихось сто метрів ледь видніють над піском маленькі, завбільшки як супова миска, сухі кущики, геть усіяні золотавими слимачками. На світанку фенек вирушає по харчі. І тут я натрапляю на велику таємницю природи.

Мій лис затримується не біля всякого кущика. Деякі він просто поминає, хоч на них повно слимаків. Деякі, явно побоюючись, обходить. До деяких підходить, але не об'їдає їх. Візьме два-три слимачки і йде до іншого ресторану.

Може, він грається, не хоче одразу наїдатися, щоб розтягнути насолоду від своєї ранкової прогулянки? Не думаю. Надто вже збігається ця гра з тим, що диктує необхідність. Якби фенек наїдався біля першого ж кущика, то за два-три рази він зовсім спустошив би його. І так, переходячи від кущика до кущика, він знищив би всю свою череду. Але фенек обережний і дбає про те, щоб слимаки плодилися. Щоб тільки раз наїстись, він обходить добру сотню цих рівненьких брунатних рідких кущиків, але нізащо не зніме з однієї гілки зразу двох слимаків. Він поводиться так, ніби розуміє, в чому криється небезпека. Бо ж коли він наїдатиметься, не дбаючи про майбутнє, то скоро й слимаків не стане. А коли не буде слимаків, то не стане й фенеків.

Сліди знову привели мене до нори. Фенек там, він прислухається, наляканий шумом моїх кроків. І я кажу йому: "Мій маленький лисе, я вже пропав, але мені все одно цікаво, як ти живеш, як почуваєшся..."

Стою в задумі, і мені здається, що так можна примиритися з усім. Людина думає, що можливо, років через тридцять вона помре, але ж ця думка не заважає їй радіти життю. Тридцять років, три дні... це питання перспективи...

Тільки ось треба забути деякі образи...

І я знову йду далі, стомлений, і щось у мені вже змінилося. Якщо міражів нема, я сам їх викликаю...

— Ге-ей!

Піднімаючи руки, кричу, але людина, яка мені махає — то просто чорний камінь. У пустелі все вже починає життя. Я побачив бедуїна, який спав, хотів розбудити його, а він обернувся на чорний стовбур дерева. А дерево? Мене дивує, відкіля воно тут, і я нахиляюся. Хочу підняти обламану гілку — вона з мармуру! Я випростуюсь, озираюсь і помічаю ще куски чорного мармуру. Все навколо вкрите поламаними деревами доісторичного лісу. Сотні тисяч років тому він повалився, як той храм, зметений страшним первісним ураганом. І віки докотили до мене ці уламки гігантських колон, гладенькі мов криця, скам'янілі, осклілі, геть чорні. Я ще розрізняю, де від стовбура відходили гілки, помічаю, де були живі вигини дерева, лічу річні кільця. Цей ліс, що колись був повен пташиного співу і розмаїтої музики, розбило прокляття, і дерева обернулися на соляні стовпи. І я відчуваю, що кругом все мені вороже. Ці величні чорні останки — чорніші, ніж залізний панцир пустельних горбів — не приймають мене. Що мені тут робити, живому, серед цього нетлінного мармуру? Смертний, якому судилося обернутися в прах, чого я тут, у царстві вічності?

З учорашнього дня я пройшов уже близько вісімдесяти кілометрів. У голові паморочиться, певно від спраги. Або від сонця. Воно блищить на цих стовпах, ніби їх змазали маслом. Воно блищить на цьому панцирі всесвіту. Тут нема більше ні піску ні лисиць. Є тільки велетенське ковадло. І я йду по цьому ковадлу. І відчуваю, як в голові стукає сонце. О! Там...

— Ге-ей! Ге-ей!

"Нічого там нема, заспокойся, ти мариш".

Розмовляю сам з собою, бо мені треба звернутись до свого розуму. Мені так важко не вірити тому, що я бачу. Так важко не побігти щодуху до того каравану, що он іде... отам... бачиш!..

— Дурню, ти ж добре знаєш, що сам його вигадав...

— Тоді на світі немає нічого справжнього.

На світі немає нічого справжнього, окрім того хреста, що видніє на горбі кілометрів за двадцять од мене. Чи то хрест, чи маяк...

Але до моря не сюди. Отже, то хрест. Цілу ніч я вивчав карту. Це була марна праця, бо невідомо, де я. Але я придивлявся до кожного знака, який свідчив про перебування людини. І в одному місці побачив коло, а над ним отакий хрест. Переглянув пояснення умовних знаків, прочитав: "Церква, монастир". Біля хреста побачив на карті чорну цятку. Знову подивився в пояснення, прочитав: "Постійний колодязь"... Серце мені аж підскочило, і я перечитав уголос: "Постійний колодязь... Постійний колодязь... Постійний колодязь!" Що там Алі-Баба з усіма його скарбами порівняно з постйним колодязем! Трохи далі я помітив два білих кола. В поясненнях прочитав: "Тимчасовий колодязь". Це було вже не так чудово. А далі кругом — нічого. Нічогісінько.

Так он який то монастир! Ченці поставили на горбі здоровенний хрест — дороговказ для тих, хто гинуть! І мені треба йти тільки до нього. Треба просто бігти до тих домініканців...

— Але ж у Лівії є тільки коптські[21] монастирі.

— ... Просто до тих учених домініканців. У них чудова прохолодна кухня, облицьована червоними пликами, а на подвір'ї прекрасний іржавий насос. І під іржавим насосом, під іржавим насосом, — ви догадуєтесь... — під іржавим насосом і є той постійний колодязь! Ото буде у них свято, коли я подзвоню біля дверей, коли вдарю у великий дзвін...

— Дурню, ти описуєш будинок в Провансі, але й там нема ніякого дзвона.

— ...Коли я вдарю у великий дзвін, воротар здійме руки до неба й вигукне: "Сам бог вас послав!" — і скличе всіх ченців. Ченці кинуться мені назустріч. Зрадіють мені, як бідолашній сирітці. І поведуть мене на кухню. І скажуть: "Зараз, сину, зараз... ми збігаємо до постійного колодязя... "

І я затремчу від щастя...

Але ні, я не хочу плакати, не хочу тільки тому, що там, на горбі, вже немає ніякого хреста.

Усі обіцянки заходу — просто брехня. Я круто повертаю на північ.

Північ принаймні сповнена піснею моря.

О, перевал позаду, переді мною — безмежний простір. А ось і найкраще місто в світі.

— Ти ж добре знаєш, що це міраж...

Я дуже добре знаю, що це міраж. Мене не обдуриш! А якщо я хочу гнатися за міражем? Якщо я хочу сподіватися? Якщо я хочу любити це місто, обведене зубчастими мурами, прикрашене сонцем? Якщо я хочу йти до нього прямо й прямо, легкими кроками, бо я вже не відчуваю втоми, бо я щасливий!.. Прево зі своїм револьвером просто смішний! Я волію отаке сп'яніння. Я п'яний. Я вмираю від спраги!

Сутінки протверезили мене. Я раптом зупиняюся, злякавшись, що так далеко зайшов. У сутінках міраж зникає. На горизонті — ні колодязя, ні палаців, ні пишного облачення. Скрізь пустеля.

— Ось чого ти досяг! Тебе застане ніч, доведеться ждати ранку, а до завтра твої сліди на піску зітруться, і ти вже нікуди не повернешся.

— Тоді краще йти далі, просто вперед. Навіщо ж повертати назад? Я не хочу більше повертати, адже зараз, можливо, я вже відкриваю обійми назустріч морю...

— Де ти бачиш море? Ти до нього ніколи не дійдеш. До моря звідси щонайменше триста кілометрів. І Прево жде коло літака! Можливо, його вже помітив якийсь караван...

Гаразд, я повернусь, але спершу гукну людей:

— Ге-ей!

Боже мій, є все ж таки на цій планеті люди...

— Ге-ей! Люди!

Я охрип. Більше немає голосу. Це смішно — так репетувати... А спробую ще раз:

— Лю-ди-и!

Виходить пихато і неприродно.

І я повертаю назад.

Пройшовши дві години я побачив полум'я — боячись, що я заблудився, Прево розпалив багаття мало не до неба. Хай собі... Мені байдуже...

Йду ще годину... ще п'ятсот метрів. Ще сто метрів. Ще п'ятдесят.

— О-о!

Стаю, ошелешений. Серце сповнюється радістю, я насилу стримую її. У світлі багаття Прево розмовляє з двома арабами, що прихилилися спинами до літака. Мене він ще не помітив. За своєю радістю він нічого не бачить. Ех, треба було й мені ждати разом з ним... уже б позбувся зайвого клопоту! Радісно гукаю:

— Ге-ей!

Обидва бедуїни схопилися, дивляться на мене. Залишивши їх, Прево йде мені назустріч. Розкриваю обійми. Прево підтримує мене за лікоть, невже я падав? Кажу йому:

— Нарешті вони прийшли!

— Хто?

— Араби!

— Які араби?

— Та он же вони, коло вогню!..

Прево якось чудно дивиться на мене і, ніби звіряючи тяжку таємницю, мовить:

— Ніяких арабів тут нема...

Отепер я, мабуть, заплачу.

6

Тут можна прожити без води дев'ятнадцять годин, а що ми пили з учорашнього вечора? Декілька крапель роси на світанку! Але північно-східний вітер, усе ще держиться, і від того ми висихаємо трошки повільніше. До того ж вітровий заслон збирає в небі хмари, цілі гори хмар. Ех, якби їх прибило до нас, якби пішов дощ! Але у пустелі ніколи не буває дощів.

— Прево, давай розріжемо парашут на трикутники. Розстелемо їх на піску і прикладемо камінням. А вранці, якщо вітер не зміниться, викрутимо ці ганчірки над бензобаком — усе-таки зберемо трохи роси.

Ми розіслали під зорями шість білих полотнищ. Прево зняв з літака бак. Лишається тільки чекати ранку.

Серед уламків Прево знайшов чудовий апельсин. Ділимо його. Я безмежно радий, а тим часом один апельсин — це так мало, коли нам потрібно було б двадцять літрів води.

Лежу біля нашого нічного вогника і думаю: "Люди не знають, що таке апельсин..." І ще думаю: "Ми приречені, але й зараз це не заважає мені радіти. Оця половинка апельсина, яку я тримаю в руці, дає мені величезну — одну з найбільших в моєму житті — радість... " Лягаю на спину, смочку апельсин, дивлюсь на мандрівні зорі. В цю хвилину я

безмежно щасливий! І ще я думаю: "Будь-яка ситуація в житті — це особливий світ, закони якого можна пізнати лише зсередини того світу". Тільки сьогодні я зрозумів, навіщо засудженому до страти — цигарка і склянка рому. Раніше я не міг збагнути, я приречений приймає цю милостиню. А вона ж дає йому стільки втіхи. І коли він усміхається, всі думають, що то дуже мужня людина. А він усміхається від того, що п'є ром. Ніхто не знає, що в нього інша міра перспективи і що в цій останній годині для нього — ціле людське життя.

Ми зібрали величезну кількість води — мабуть, зо два літри. Зі спрагою покінчено! Ми врятовані, ми будемо пити!

Олов'яною чашечкою набираю з бака води, але вона така жовто-зелена і гидка на смак, що хоч як мене вимучила спрага, а, ковтнувши раз, я ледве переводжу подих. Я пив би й з калюжі, але цей отруйний присмак металу дужчий за спрагу.

Стежу за Прево, який ходить по колу, дивлячись собі під ноги, мовби щось пильно шукає. Раптом, не перестаючи кружляти, він нахиляється і починає блювати. За півхвилини надходить моя черга. В конвульсіях падаю на коліна, впиваюся пальцями в пісок. Неспроможні вимовити ні слова, ми чверть години мучимося в тих судорогах, вибльовуючи під кінець уже тільки жовч.

Пройшло. Мене ще трохи нудить та й годі. Але ми втратили останню надію. Не знаю, що викликало таку невдачу — може, речовина, якою був просочений парашут, а може, чотирихлористий вуглець, що осів на стінках бака. Треба було знайти іншу посудину або іншу тканину.

Отож, поспішаймо! Вже видно. В дорогу! Геть од цього проклятого плоскогір'я, щодуху вперед, куди очі дивляться, доки не впадемо. За прикладом Гійоме, який ішов так в Андах: з учорашнього дня я все думаю про нього. Порушую суворий наказ: лишатись біля розбитого літака. Тут нас більше не шукатимуть. Ще раз пересвідчуємось, що це не

ми зазнали катастрофи. Її зазнали ті, хто жде нас. Ті, кому загрожує наше мовчання. Ті, кого вже мучить усвідомлення страшної помилки. Хіба можна не поспішати до них! Гійоме, повернувшись з Анд, розповідав мені, що він теж поспішав до тих, хто зазнав катастрофи. Це загальна істина.

— Коли б я був на світі один, — каже Прево, — я б ліг і вже не вставав.

І ми йдемо прямо на східно-північний схід. Якщо ми перелетіли Ніл, то тепер з кожним кроком ми заглиблюємось далі й далі в Аравійську пустелю.

Того дня я більше не пам'ятаю. Пам'ятаю тільки, що дуже поспішав. Мені було байдуже, куди поспішати, хоч до смерті. І ще пригадую що йшов, дивлячись на землю, бо мені остогидли міражі. Час від часу ми перевіряли напрям по компасу. Іноді лягали, щоб трохи спочити. І ще я десь покинув плащ, який взяв на ніч. Більше нічого не знаю. Не пам'ятаю, що було до вечора, доки не стало прохолодніше. В пам'яті все стерлося, як сліди на піску.

З заходом сонця вирішуємо спинитися на ніч. Я знаю, що нам треба б іти далі: ця ніч без води доконає нас. Але ми взяли з собою полотнища парашутного шовку. Якщо ми отруїлися не через нього, то завтра вранці, може, нап'ємося. Спробуємо знову розіслати під зорями наші пастки для роси.

Але вечірнє небо на півночі ясне, жодної хмаринки. І вітер змінив свій смак. Дме з іншого боку. Нас уже торкнувся гарячий подув пустелі. Хижий звір прокидається! Я уже відчуваю, як він лиже нам руки й обличчя...

Проте, якщо ми підемо далі, то я зараз не пройду й десяти кілометрів. А за три дні, не пивши, я пройшов понад сто вісімдесят...

Ми вже хочемо зупинитись, коли раптом Прево каже:

— Озеро! Їй-богу, озеро!

— Ти збожеволів!

— Уже смеркає, звідки в цей час візьметься міраж?

Я не відповідаю. Я давно вже перестав вірити власним очам. Якщо це не міраж, то вигадка хворої уяви. І як Прево ще може вірити?

А він наполягає на своєму:

— До нього йти хвилин двадцять, піду подивлюся...

Ця впертість мене дратує:

— Іди подивись, подихай повітрям... це чудово для здоров'я. Тільки знай: якщо там і є озеро, то воно солоне. А втім, солоне воно чи ні, воно ж у чорта на рогах. Його просто немає.

Але Прево, втупивши десь погляд, уже йде. Мені знайома ця владна сила притягання! І я думаю: "Бувають же такі безумці, що кидаються прямо під паровоз". Я знаю, що Прево не повернеться. Ця безкрая широчінь затягне його, і він уже не зможе повернутися назад. Відійде трохи далі і впаде. І помре там, а я помру тут. Одначе, це так мало важить!..

Не думаю, що то дуже гарна прикмета, оця байдужість, яка охопила мене. Такий же спокій відчував я, коли потопав. Але тепер я користаюся ним і, улігшись просто на камінні, пишу свій передсмертний лист. Чудовий лист. Дуже гідний. Щедро наділяю всіх мудрими порадами.

Перечитуючи його, відчуваю якусь марнославну втіху. Про нього скажуть: "Чудове посмертне послання! Як жаль, що він загинув!"

Хотілось би знати, чи довго я ще продержусь. Пробую зібрати слину — скільки годин я не плював? Та слини вже нема. Коли довго не відкриваєш рота, губи склеює щось липке. Воно засихає, утворюючи коло рота тверду кірку. Але ковтати я ще можу. І в очах ще не спалахує світло. Коли появиться це сяюче видиво — за дві години буде кінець.

Вже темно. З учорашньої ночі місяць став більший. Прево не повернеться. Я лежу на спині і перебираю в думці ті очевидні істини. Якесь давнє почуття ворушиться в мені. Хочу розібратися в ньому. Я... Я... Я на кораблі! Я плив у Південну Америку і лежав отак на горішній палубі. І верхівка щогли повільно гойдалася серед зірок то в один бік то в другий. Щогли тут немає, але все одно я пливу у невідоме, до того, що мені судилось і що не залежить від моїх зусиль. Работорговці кинули мене зв'язаного на палубу.

Я думаю про Прево — він не повернеться. Я жодного разу не чув, щоб він жалівся. Це дуже добре. Я просто не стерпів би скиглення. Прево — це людина.

А-а! Он він, розмахує ліхтариком метрів за п'ятсот від мене. Загубив свій слід! А в мене немає ліхтарика, щоб йому відповісти, кричу, але він не чує...

За якихось двісті метрів од нього спалахує ще один ліхтарик, потім ще. Боже мій, це ж допомога, мене шукають!

Кричу:

— Ге-ей!

Але мене не чують.

Три ліхтарі сигналять знову і знову, кличуть.

Я не збожеволів. Сьогодні мені непогано. І я спокійний. Дивлюся пильно. За п'ятсот метрів од мене світять три ліхтарики.

— Ге-ей!

Та мене все не чують.

І тоді мене охоплює страх. Єдиний раз, що я пам'ятаю. А! Я ж можу ще бігти! "Почекайте... Почекайте..." Зараз вони повернуть назад. Підуть шукати в іншому місці, а я загину! Загину на порозі життя, коли вже розкрилися обійми, щоб зустріти мене!

— Ге-ей! Еге-ей!

— Ге-ей!

Вони почули мене. Я задихаюсь, задихаюсь, але ще біжу. Біжу на голос, на вигук "ге-ей!". Бачу Прево і падаю.

— Ох! Коли я побачив всі ці ліхтарі...

— Які ліхтарі?

Справді, він сам.

Цього разу мене охоплює не розпач а глуха лють.

— Ну, як твоє озеро?

— Я йшов до нього а воно все віддалялося. Я йшов півгодини. Але воно все одно було дуже далеко. І я вернувся. Однак тепер я певен, що то таки озеро...

— Ти збожеволів, ти просто збожеволів. Ну навіщо ти так зробив?.. Навіщо?

Що він зробив? Що навіщо? Я ладен заплакати з люті і сам не знаю, чого лютую. А Прево пояснює, і голос його зривається:

— Я так хотів знайти воду... У вас зовсім білі губи!

А-а! Мій гнів спадає... Проводжу руккою по лобі, наче прокидаюсь і мені стає сумно. Розповідаю стиха:

— Я бачив три вогники, бачив зовсім ясно, як оце бачу тебе, помилитись було неможливо... Кажу тобі, Прево, я їх бачив!

Прево спершу мовчить. І нарешті визнає:

— Та-ак... Кепські справи.

У пустелі, де повітря позбавлене водяної пари, земля швидко віддає денне тепло. Вже дуже холодно. Встаю, ходжу. Але невдовзі мене кидає в нестерпний дрож. Кров без води стала густіша, вона ледве тече по жилах, мене проймає крижаний холод, і це не просто нічний холод. Мене всього тіпає, зуб на зуб не попадає. Руки трусяться так, що я навіть ліхтарика не можу втримати. Я ніколи не боявся холоду, а помру від холоду — дивно, що тільки робить з людиною спрага!

Вдень я покинув свій плащ — стомився його нести при такій спекоті. А вітер помалу дужчає. І я бачу, що в пустелі ніде сховатися. Вона вся гладенька, як мармур. Вдень не знайдеш затінку, а вночі — захисту од вітру. Ні дерева, ні кущика, ані каменя, де можна було б прихиститися.

Вітер налітає на мене, ніби кіннота в чистому полі. Повертаюся на всі боки, щоб не так задувало. Лягаю, знову встаю. Але стій чи лежи — крижаний батіг все одно періщить. Бігти не можу, немає вже сили, втекти не здолаю, і я, схопивши голову в руки, падаю на коліна, під меч убивці!

Трохи згодом помічаю, що я підвівся, і, весь тремтячи, йду сам не знаю куди! Де я? А-а! Я пішов, і Прево мене кличе. Від того я й прокинувся...

Повертаючись до нього, тремчу всім тілом, гарячково здригаюсь. І кажу собі: "Це не від холоду. Це щось інше. Це кінець". Моє тіло надто обезводжене. Я стільки ходив позавчора і вчора, коли йшов сам.

Жаль умирати від холоду. Я волів би краще свої міражі. Отой хрест, араби, ліхтарі... Це навіть починало цікавити мене. Я не люблю, коли мене шмагають батогами, як раба...

І ось я знову на колінах...

Ми захопили дещо з нашої аптечки. Сто грамів чистого ефіру, сто грамів дев'яностоградусного спирту і пляшечку йоду. Пробую пити ефір, ковтаю раз, другий. Це все одно, що ковтати ножі. Ковтнув трошки спирту, але мені здушило горло.

Вигрібаю в піску яму, лягаю, загортаю себе піском. Виступає тільки обличчя. Прево знайшов якісь кущики і розпалює вогонь, але він одразу ж гасне. У піску Прево не хоче ховатися. Воліє пританцьовувати од холоду. І даремно.

В горлі в мене все ще душить — це поганий знак — а проте я почуваю себе ліпше. Я спокійний. Надії більше нема і я спокійний. Зв'язаний, я лежу на палубі невільничого корабля, він мчить мене під зорями, і я нічого не можу вдіяти. Проте, можливо, я не такий уже й нещасний...

Якщо я зовсім не ворушусь, то вже не відчуваю холоду. І тоді я забуваю про своє оніміле в піску тіло. Я більше не ворушитимусь і ніколи вже не страждатиму. А втім, правду кажучи, страждання невелике... За всіма цими муками я бачу покладені на музику втому і марення. І все обертається на книжку з малюнками, на трохи жорстоку чарівну казку... Зовсім недавно мене переслідував вітер, і, рятуючись від нього, я кружляв, як загнаний звір. Потім стало важко дихати: чиєсь коліно душило мені груди. Чиєсь коліно. І я намагався скинути його, я відбивався від ангела смерті. Я ніколи не був у пустелі сам. Тепер я більше не вірю в реальність довколишнього, я залишаюся в собі, заплющую очі, я більше й пальцем не поворухну. Відчуваю, що потік образів несе мене в сонний спокій: ріки, впадаючи в море, знаходять спокій.

Прощайте, всі, кого я любив. Не моя вина, що людське тіло не може три дні боротись із спрагою. Не гадав я, що ми — полонені джерел. Не підозрював, що наша воля така обмежена. Думають, що людина може йти куди заманеться. Думають, що людина вільна... І не бачать припони, якою ми прив'язані до колодязів, прив'язані, мов пуповиною, до лона землі. Ступиш зайвий крок — і помираєш.

Мені болить ваше горе, а більше я за нічим не шкодую. Мені, зрештою, випала краща доля. Якщо я б повернувся — все почалося б з початку. Я хочу жити. А у містах немає людського життя.

Справа зовсім не в авіації. Літак — це не мета, це тільки засіб. Життям ризикуєш не заради літака. Селянин оре не заради плуга. Але літак допомагає вирватися з міста, від його бухгалтерів, допомагає віднайти істину, якою живе селянин.

Повертаєшся до людської праці і розумієш людські турботи. Стикаєшся з вітром, із зорями, з ніччю, з піском, із морем. Намагаєшся перехитрити стихію. Ждеш світанку, як садівник жде весни. Ждеш аеродрому, як землі обітованої, і шукаєш свою істину в зорях.

Я не нарікатиму. Три дні я йшов, мучився спрагою, йшов по слідах на піску, покладаючи надію на росу. Я забув, де жив на землі мій рід, і намагався відшукати його. Такі там турботи живих. Але я думаю, що це далеко важливіше, ніж вибирати, в якому мюзик-холі провести вечір.

Я не розумію пасажирів приміських поїздів, ці люди думають, що вони люди, а самі придушені звичним примусом, якого, мов ті мурашки, навіть не відчувають. Чим вони заповнюють своє дозвілля, свої жалюгідні безглузді неділі?

У Росії одного разу я чув, як на заводі грали Моцарта. Я написав про це. І одержав дві сотні лайливих листів. Мене не обурюють ті, хто воліє слухати музику поганенького кафе-шантана. Мене обурює хазяїн того кафе-шантана. Не люблю, коли калічать людей.

Я щасливий у своїй роботі. Почуваю себе селянином, аеродром — моє поле. У приміському поїзді мене вбила б задуха, куди важча ніж тут! Тут зрештою, чудово!..

Ні за чим я не шкодую. Я грав — і програв. У моїй роботі це звична річ. Але ж я дихав вільним вітром, вітром безмежного моря.

Хто хоч раз ковтнув його, той не забуде, що то за трунок. Правда ж, друзі мої? І річ не в тому, щоб жити серед небезпек. Тореадори мені зовсім не подобаються. Я люблю не небезпеки. Я знаю, що я люблю. Життя.

Здається, небо світлішає. Витягаю руку з піску, обмацую розстелене поряд полотнище — воно сухе. Почекаємо ще. Роса випадає на світанку. Але ось уже світає, а парашутні полотнища так само сухі. Думки трохи плутаться і ч чую свій власний голос: "Серце висохло... серце висохло... серце сухе, воно не видушить ані сльозинки!.."

— В дорогу, Прево! Поки ще не спеклась горлянка, треба йти.

7

Дме західний вітер, той самий, що висушує людину за дев'ятнадцять годин. Горлянка в мене ще не спеклась, але пересохла і болить. Усередині вже щось дряпає. Незабаром почнеться кашель — мені про нього розповідали,і я жду його. Язик заважає. А найгірше те, що перед очима вже миготять іскорки. Коли вони перетворяться на полум'я, я ляжу.

Йдемо швидко. Користуємось з ранкової прохолоди. Ми ж знаємо, що коли сонце підніметься вище, то вже не зможемо йти. Коли сонце підніметься вище...

Ми не маємо права потіти. Не маємо права ждати. У цьому прохолодному повітрі тільки вісімнадцять процентів вологи. Вітер дме з глибини пустелі. І від його тихої, підступної ласки у мене випаровується кров.

Першого дня ми з'їли трошки винограду. За три дні — півапельсина і половину виноградного грона. Їсти ми все одно не змогли б — у нас пропала слина. Але мені зовсім не хочеться їсти, хочеться тільки пити. І здається, мучить не так сама спрага, як її наслідки. Пересохла горлянка. Язик став наче з гіпсу. У роті страшенно дере, смак якийсь огидний. Ці відчуття нові для мене. Коли б у нас була вода, вони зникли б, але я не пригадую, що спільного між ними і цими чудовими ліками. Спрага дедалі менше стає бажанням і дедалі більше — хворобою.

Мені все ще ввижаються струмки і фрукти, але ті видива мене вже не так мучать. Забуваю сяйво чудового апельсина, як забув, здається, все, що було мені любе. Можливо, я вже все забуваю.

Ми сидимо, але треба знову йти. Довго йти ми вже не можемо. Через кожні п'ятсот метрів падаємо на пісок від утоми. Яка це радість — полежати, витягнувшись на піску. Але треба рушати далі.

Пейзаж поволі змінюється. Каміння тепер менше. Під ногами пісок. Попереду, за якихось два кілометри — дюни. На них подекуди видніються низенькі кущики. Як на мене, краще вже ці піски, ніж крицевий панцир. Тут пустеля світла. Це Сахара. Я, здається, пізнаю її...

Тепер нам вистачає сил тільки на двісті метрів.

— Треба дійти хоч до тих кущиків.

Це крайня межа. Через тиждень, коли ми на машині повернемось шукати рештки свого літака, з'ясується, що в цей останній похід ми пройшли вісімдесят кілометрів. А я вже пройшов близько двохсот кілометрів. Як би я йшов далі?

Вчора я йшов, ні на що не сподіваючись. Сьогодні ці слова втратили сенс. Сьогодні ми йдемо тому, що йдемо. Так, як воли в плузі. Вчора мені ввижався апельсиновий рай. Але сьогодні для мене вже немає раю. Я більше не вірю, що на світі є апельсиновий рай.

Я вже нічого не відчуваю, окрім того, що серце в мене геть висохло. Ось-ось я впаду, але розпачу немає. Нема навіть гіркоти. А шкода, сум видавався б мені солодким, як вода. Можна пожаліти себе, і побиватися за собою, мов за другом. Але в мене вже немає на світі друга.

Коли мене знайдуть, побачать мої обпечені очі, подумають, що я дуже довго кликав на допомогу і дуже мучився. Але поривання душі, прикрощі, ніжні страждання — це теж багатство. А в мене вже немає цих багатств. Юні дівчата в першу ніч кохання пізнають смуток і плачуть. Смуток тісно зв'язаний з трепетом життя. А в мене вже немає смутку...

Я став пустелею. В роті вже немає слини, а в душі немає більше любих образів, які я міг би оплакувати. Сонце висушило в мені джерело сліз.

Але що це? Подих надії пробіг по мені, як по морю пробігають ледь помітні брижі. Що стривожило мій інстинкт, не дійшовши ще до свідомості? Ніщо не змінилось, а проте все стало іншим. Піщана гладінь, невисокі пагорки, легенькі мазки зелені — все це вже не ландшафт, а сцена. Вона ще порожня, але жде чогось. Дивлюся на Прево. Він теж здивований і сам не розуміє того, що відчуває.

Їй-богу, зараз щось станеться...

Їй-богу, пустеля ожила. Безлюддя й тиша раптом змінилися, захвилювалися, завирували ще дужче, ніж велелюдний, гамірний майдан...

Ми врятовані: на піску — чиїсь сліди!..

Ми загубили слід роду людського, ми були відрізані від людського племені, ми опинилися самі у всьому світі, немов забуті в час великого переселення, — і ось ми знаходимо на піску чудесний відбиток ноги людини.

— Прево, тут розійшлися двоє...

— А тут став на коліна верблюд...

— А тут...

Проте ми ще не врятовані. Нам не можна чекати. Через кілька годин нам уже не допоможуть. Коли починається кашель, спрага вбиває дуже швидко. А горло у нас...

Але я вірю в цей караван, що розмірено посувається десь у пустелі.

Отож ми рушили далі, і раптом я почув, як десь заспівав півень. Гійоме казав: "Наприкінці я чув, як в Андах співали півні. І поїзди чув..."

Почувши півня, я вмить пригадав розповідь Гійоме і подумав: "Спочатку мене обманювали очі. Звісно, це все від спраги. Ось тепер мене зраджує слух..." Але Прево схопив мене за руку:

— Чули?

— Що?

— Півень!

— Отже... отже...

Отже, це життя, дурнику, певне ж, це — життя...

У мене з'явилась остання галюцинація: я бачив трьох собак, бігли один за одним. Прево нічого не бачив, хоч і дивився туди ж. А бедуїна бачимо обидва і простягаємо до нього руки. Обидва кличемо його щодуху. Обидва сміємося од щастя!

Але наших голосів за тридцять метрів уже не чути. Голосові зв'язки висохли. Ми говоримо між собою зовсім тихо і навіть не помітили цього!

І ось бедуїн з верблюдом, показавшись із-за останнього пагорка, повільно, повільно віддаляється. Можливо, цей чоловік тут сам. Злий демон показав нам його і веде геть...

І ми не можемо бігти!

На дюні появився ще один араб, ми ледве бачимо його в профіль. Репетуємо щосили, але нас ледве чутно. Махаємо руками, і нам здається,

що наші сигнали сповнюють ціле небо. А бедуїн усе так же дивиться перед собою.

Та ось помаленьку, не поспішаючи, він трошки обертається. У ту мить, коли він повернеться до нас обличчям, усе збудеться. У ту мить, коли він гляне в нашу сторону — зникне спрага, смерть, міражі. Він ще тільки трошки повернув голову, а світ уже змінився. Самим поворотом голови, самим поглядом своїм він творить життя, і мені здається, що він — як бог...

Це диво... Він іде до нас по піску, мов який бог — по морю...

Араб просто подивився на нас. Поклавши руки нам на плечі, легенько натиснув — і ми скорилися йому. Лежимо на піску. Нема більше ні рас, ні мов, ні каст... Є тільки цей бідний кочовик, що поклав нам на плечі долоні архангела.

Ми чекали, лежачи ниць на піску. І ось ми п'ємо, так само уткнувшись головами в таз, мов телята. Бедуїна лякає наша пожадливість, і він раз у раз відриває нас. Та тільки відпустить — ми знову всім обличчям припадаємо до води.

Вода!

Ти не маєш ні смаку ні кольору ні запаху, тебе не опишеш, тобою насолоджуються, не знаючи тебе. Ти не просто необхідна для життя : ти і є життя. З тобою в нас розливається таке блаженство, яке не пояснити почуттями. Ти повертаєш нам сили, на які ми вже й не сподівалися. Твоя милість відкриває в нас пересохлі джерела серця.

Ти — найбільше в світі і найменш тривке багатство, ти, така чиста в надрах землі. Можна вмерти біля джерела, якщо в ньому є домішки магнію. Можна вмерти за крок від солоного озера. Можна вмерти і від двох літрів роси, якщо в неї попали якісь солі. Ти не приймаєш домішок,

ти не терпиш коли тебе псують, ти — божество, яке так легко наполохати...

Але ти даєш нам безмежно просте щастя

Що ж до тебе, лівійський бедуїне, то хоч ти і урятував нас, але риси твої навічно зітруться в моїй пам'яті. Я не згадаю твого обличчя. Ти — людина, і я бачитиму в тобі всіх людей зразу. Ти ніколи раніше не бачив, але визнав нас. Ти — улюблений брат мій. І тебе я теж впізнаю у кожній людині.

Ти постав переді мною в сяйві шляхетності і доброти, могутній Володар, який може напоїти спраглих. У тобі всі мої друзі і всі вороги йдуть до мене, і в усьому світі в мене вже немає жодного ворога.

VII

ЛЮДИ

1

Знову я торкнувся істини, якої так і не зрозумів. Я думав, що вже пропав, думав, що дійшов межі розпачу, і, не прийнявши його, пізнав спокій. Мені здається, що якраз в такі години і відкриваєш самого себе, знаходиш у собі свого друга. Ніщо не може переважити відчуття душевної повноти, якої ми, самі того не усвідомлюючи, так прагнемо. Бонафу, цей вічний мандрівець, я думаю, знав ту душевну ясність. І Гійоме, загублений в снігах. То як же мені забути, як я лежав, до голови засипаний піском, як мене повільно душила спрага і як раптом під тим зоряним шатром щось зігріло мені душу?

Як розвивати в собі оту, внутрішню свободу? Людина сповнена суперечностей, це відомо. Одному дається певний шматок хліба, щоб ніщо не заважало йому творити, а він засинає; завойовник, здобувши

перемогу, стає легкодухим; щедрий, розбагатівши, перетворюється на скнару. Нащо нам політичні вчення, котрі обіцяють розквіт людини, якщо ми не знаємо, яку саме людину вони виростять. Кого вони породять? Ми ж не худоба для відгодівлі, і коли появляється один бідний Паскаль, це куди важливіше, ніж народження кількох благополучних нікчем.

Ми не вміємо передбачити головного. Кожен знає, якою палкою буває радість, коли її не ждеш. Її не забудеш, за нею тужиш так, що ладен пошкодувати і за нещастям, якщо тільки з ним прийшла та радість. Всім нам траплялося, зустрівши товаришів, з насолодою згадувати про тяжкі випробування.

Що ж ми знаємо, окрім того, що є якісь невідомі умови, котрі викликають до життя всі сили душі? У чому ж істина людини?

Істина — це не те, що всі бачать. Якщо саме на цьому ґрунті, а не на якомусь іншому, апельсинові дерева пускають міцне коріння і щедро родять, то цей ґрунт і є істина для апельсинових дерев. Якщо саме ця, а не якась інша релігія, саме ця культура, ця міра вартості, саме ця форма діяльності дає людині відчути душевну повноту, вивільняє в ній володаря, про якого вона й не підозрювала, то саме ця міра вартостей, саме ця культура, ця форма діяльності і є істиною людини. А логіка? Хай викручується, щоб якось пояснити життя.

В цій книжці я згадав про тих людей, які йшли, підкоряючись, здавалося, непереборному покликанню, які обрали пустелю чи авіацію, як інші обирають монастир; але я не ставлю перед собою мету викликати у вас захоплення насамперед цими людьми. Захоплюватись треба насамперед ґрунтом, що їх виростив.

Безперечно, покликання відіграє свою роль. Одні замикаються у своїх крамничках. Інші наполегливо прямують до своєї мети: уже в дитинстві у цих людей ми знаходимо початки тих поривань і захоплень, які визначили їхню долю. Але історія, створена тоді, коли події вже

відбулися, часто вводить в оману. Оті поривання і захоплення можна знайти майже у кожної людини. Всі ми знаємо крамарів, які під час аварії корабля чи на пожежі проявили несподівану велич духу. І вони розуміють, звідки у них ота душевна повнота: пожежа назавжди залишається у їхньому житті найкращою годиною. Однак більше такої нагоди не траплялось, не було сприятливого ґрунту, не було тих переконань, що потребують подвигу — і вони знову заснули, так і не повіривши у власну велич. Певна річ, покликання допомагає визволити в собі людину, але так само необхідно, щоб і людина могла дати волю своєму покликанню.

Ночі в повітрі, ночі в пустелі... це рідкісні випадки, таке випадає далеко не кожному. А тим часом усі люди, коли життя і обставини надихають їх, виявляють ті самі поривання. Я зрозумів це однієї ночі в Іспанії, — я не відійде від теми, коли розповім про ту ніч. Я багато говорив про небагатьох, а тепер хочу сказати про всіх.

Це було на фронті під Мадридом, я приїхав туди як журналіст. Того вечора я обідав у бомбосховищі за столом, де був один молодий капітан.

2

Ми розмовляли, коли раптом задзвонив телефон. З комадного пункту передають наказ про наступ на невеличкій дільниці, про безглузду, розпачливу атаку заради того, щоб відбити в цьому робітничому передмісті кілька будинків, з яких ворог зробив бетонні фортеці. Капітан знизує плечими і повертається до столу.

— Перший же з нас, хто туди полізе, — каже він і, не докінчивши, подає по чарці коньяку мені й сержантові, що сидить за столом.

— Ми з тобою підемо перші, — каже він сержантові. — Пий і йди спати.

Сержант пішов спати. За столом нас лишається чоловік дванадцять. Приміщення законопачене так, що не просочується жоден промінчик, світло горить яскраво і я мружу очі. П'ять хвилин тому я визирнув в бійницю. Підняв ганчірку, що затуляла щілину і побачив залиті місячним сяйвом руїни будинків з привидами. А коли я знову затулив щілину, мені здалося, ніби тією ганчіркою я витер, мов патьоки масла, місячний промінь. І в очах у мене все ще стоять оті синьо-зелені фортеці.

Ці солдати, мабуть, не повернуться з атаки, але вони соромливо мовчать. Такі атаки — діло звичне. Для них часто черпають із людських резервів. Так черпають зерно в засіках. І кидають пригорщу за пригорщею, засіваючи землю.

А ми п'ємо коньяк. Праворуч од мене грають у шахи. Ліворуч — щось теревенять. Де я? Виходить якийсь солдат, уже напідпитку. Погладжує кошлату бороду і обводить нас розніженим поглядом. Ковзнув оком по пляшці з коньяком, одвернувся, знову поглянув і благально втупився в капітана. Капітан тихенько сміється. У солдата уже зажевріла надія, він теж сміється. Легенький сміх пробігає між глядачами. Капітан обережно відсовує пляшку, в очах солдата світиться розпач; і почалася хлоп'яча гра, своєрідна пантоміма; в цьому густому тютюновому диму, в безсонну ніч перед атакою вона скидалася на сон.

Ми собі граємо тут, в теплому трюмі нашого корабля, а надворі тим часом усе частіше гримлять вибухи, наче б'ють морські хвилі.

Ці люди скоро очистяться, в їдучому вариві нічного бою розчиниться їх піт, і хміль, і сміття, що зібралося, коли вони ждали. Я відчуваю — їм уже так близько до того очищення. Проте вони все ще розігрують веселу пантоміму п'янички з пляшкою, затягуючи її скільки можна. Скільки можна затягують вони партію в шахи. Скільки можна продовжують життя. Але вони завели будильник, який важно стоїть на етажерці. І він задзвонить. Тоді ці люди підведуться, розправлять плечі, затягнуть ремені. Капітан витягне револьвера. П'яний протверезиться. І всі, не дуже поспішаючи, вирушать вузьким коридором, що полого йде вгору, до

блакитного місячного прямокутника. Скажуть якісь прості слова, може: "Проклята атака..." або "Холодно!" І кануть у ніч.

Я бачив, як в призначений час прокидався сержант. Він спав у тісноті цього підвалу, витягнувшись на залізному ліжку. Я дивився на нього, коли він спав. Я знав смак такого сну, це не тривожний сон, а щасливий. Пригадався перший день після катастрофи в Лівійській пустелі, коли ми з Прево лишилися без води, приречені, але ще не дуже страждали від спраги, і нам пощастило один раз дві години поспати. Засинаючи, я відчував у собі чарівну могутність: я міг відійти від навколишнього світу. Моє тіло ще не завдавало мені клопоту, досить було уткнутись обличчям у руки, щоб я забув про все на світі і заснув щасливим сном.

Так спав і сержант, згорнувшись клубочком, важко й розібрати, що то людина, — коли підійшли його будити, запалили свічку і ввіткнули її у шийку пляшки, я спершу розрізнив у тій безформній масі тільки черевики. Величезні, з підковами, підбиті цвяхами — черевики поденника чи докера.

Взуття цієї людини було знаряддям праці, та й усе інше на ньому було робочим спорядженням: патронові сумки, револьвери, пояс, портупея. На ньому була шлея, хомут, уся збруя ломовика. В Марокко я бачив в печерах підземні млини, привод крутили там сліпі коні. Тут теж при тремтливому червонястому світлі свічки будили сліпого коня, щоб він крутив свій привод.

— Гей, сержанте!

Він повільно ворухнувся, висунувши сонне обличчя і щось забубонів. Але йому не хотілося прокидатися і, знову повернувшись до стіни, він поринув у сон, мов у спокій материнського лона, мов на дно глибокої ковбані, тільки розтуляв і стискував кулаки, мовби чіплявся там, на дні, за якісь чорні водорості. Довелось розтулити йому пальці. Ми підсіли до нього на ліжко, один з нас тихенько підсунув йому руку йому під шию і,

усміхаючись, підвів його важку голову. Це було так, як ото в доброму теплі стайні лагідно тичуться мордами один до одного коні. "Гей, товаришу!" В своєму житті я не бачив нічого ніжнішого. Сержант зробив останнє зусилля, щоб повернутися до щасливих снів, щоб одійти від нашого світу, з його динамітом, важкою втомою і крижаним холодом ночі, але надто пізно. Зовні щось уже вторгалося в його сни. Так у колежі в неділю дзвоник повільно будить покараного школяра. Той забув парту, класну дошку, заданий для покарання урок. Йому снилися ігри десь у полі; але все марно. Дзвоник весь час дзвенить і безжалісно повертає його в світ людської несправедливості. Отак і сержант помалу звикався з утомленим своїм тілом, яке заважає йому і яке в тому холоді пробудження спершу відчує ниючий біль в суглобах, потім — вагу спорядження, а тоді — важкий біг атаки і смерть. Не так смерть, як оту липку кров, у яій ковзаєш долонями, щоб підвестися, і важку задуху, і крижаний холод навколо; не так саму смерть, як невигоди, що її супроводять. І, дивлячись на сержанта, я пригадував, як то мені було гірко прокидатись в пустелі, знову повертатись у світ спраги, пекучого сонця та піску, повертатись до життя — в цей важкий сон, якого не можеш змінити.

Але ось сержант підвівся і дивиться нам просто в очі.

— Уже пора?

Отут і розкривається людина. Тут вона й спростовує всі передбачення здорового глузду: сержант усміхався! Яку радість він відчував? Пам'ятаю, якось у Парижі я, Мермоз і ще кілька товаришів відзначали чийсь день народження і вже далеко за північ вийшли з бару, сердиті на себе за те, що так багато говорили, багато пили і даремно втомилися. Небо вже світліло, і Мермоз раптом стис мені руку так сильно, що я відчув його нігті. "Ти бачиш, це час, коли в Дакарі..." То був час, коли механіки протирають очі і здіймають з пропелерів чохли, коли пілот іде до синоптиків узнати прогноз, коли на землі живуть тільки твої товариші. Небо на сході вже червоніло, вже готувалось до свята, але те свято не

для нас; уже розстеляли скатертину, але нас не запрошували на бенкет. Сьогодні ризикуватимуть інші...

"А тут така мерзота..." — докінчив Мермоз.

А ти, сержанте, на який бенкет запрошено тебе, що то за учта, варта смерті?

Я вже вислухав твої звірення. Ти розповів мені свою історію, своє житті: скромний бухгалтер десь у Барселоні, ти колись виводив цифри і тебе мало обходили чвари, які роздирали країну. Але ось один твій товариш пішов добровольцем на фронт, за ним другий, третій, і ти несподівано відчув у собі дивну зміну: все що ти робив, потроху почало здаватися тобі пустопорожнім заняттям. Твої радощі і турботи, твій затишний світ — усе це ніби відійшло в минуле. Все це не мало вже значення. Нарешті прийшла звістка про смерть одного з твоїх товаришів, він загинув під Малагою. Це не був той друг, за якого неодмінно треба відомстити. Що ж до політики, то вона ніколи не хвилювала тебе. А проте ця звістка увірвалась до вас, у ваші тихі будні, наче вітер з моря. Того ранку один з товаришів глянув на тебе:

— Ходімо?

— Ходімо.

І ви пішли.

Переді мною виникають образи, що допомагають збагнути істину, якої ти не зумів передати словами, але яка владно вела тебе.

Коли дикі качки летять у вирій, по всій їхній дорозі землею котиться якась тривожна хвиля. Свійські качки, ніби їх притягує летючий трикутник, незграбно підскакують і махають крилами. Клич диких пробуджує в них щось давнє, первісне. І ось свійські качки на мить

стають перелітними птахами. У маленькій дурній голові, що тільки й знала калюжу, черв'яків і пташарню, несподівано розгортаються простори материків, обриси морів, зринає смак вільного вітру. Качка і не підозрювала, що її голова може вмістити стільки див — і ось вона махає крильми, нехтуючи і зерно, і хробаків, — вона хоче стати дикою качкою...

Але особливо чітко я бачу своїх газелей — я завів їх у Джубі. У нас у всіх там були газелі. Ми держали їх у просторій загороді з дротяної сітки, де було досить повітря, бо газелі дуже ніжні і люблять, щоб їх весь час обдувало легеньким вітром. Якщо спіймати їх ще маленькими, вони все-таки живуть у неволі і їдять з рук. Вони дають себе гладити і тицяють вологою мордочкою тобі в долоні. І ти думаєш, що приручив їх. Що вберіг їх від незнаної скорботи, від якої газелі згасають так тихо і покірно... Та одного дня приходиш і бачиш, що у тому кінці загороди вони впираються ріжками в сітку, за якою починається пустеля. Їх тягне туди, ніби магнітом. Вони не розуміють, що тікають від тебе. Вони випили молоко, яке ти приніс. Вони ще дають себе пестити і ще ніжніше сунуться мордочкою тобі в долоні... Але тільки-но їх залишиш, вони біжать, ніби навіть весело, і ось уже знову застаєш їх на тому ж місці в кінці загороди. І, якщо ти не втрутишся, вони так і зостаються там, навіть не намагаючись подолати перешкоду — понуривши голови і впершись ріжками в сітку, просто стоятимуть собі, доки не помруть. Може, у них настає пора любові, чи просто їм неодмінно треба щодуху побігати? Вони не знають. Вони були ще сліпі, коли їх піймали. Вони не знають ні вільного простору пісків, ні духу самця. Але ти розумніший за них. Ти знаєш, чого вони шукають: простору, без якого газель — це не газель. Вони хочуть стати газелями й танцювати свої танці. З швидкістю сто кілометрів на годину вони хочуть мчати по прямій, іноді раптом високо стрибаючи, так, що здається, ніби то просто з піску шугає полум'я. Байдуже, що є шакали, адже у тому й полягає істина газелей, щоб боятися — від страху вони перевершать самі себе у карколомних стрибках. Байдуже, що є лев, адже у тому й полягає істина газелей, щоб упасти під сонцем, розірваною гострими пазурами. Дивишся на них і думаєш — їх мучить туга. Туга — це коли хочеш чогось, сам не знаєш чого... Воно існує, те, жадане, але немає слів, щоб про нього сказати.

Ну, а ми — чого не вистачає нам?

Що ти, сержанте, знайшов тут, на фронті, звідки це почуття, що саме тут твоя доля? Може, його дала тобі братерська рука, що підвела твою сонну голову, а може, ніжна усмішка, у якій — не співчуття, а рівність? "Гей, товаришу!.." Коли співчуваєш комусь, вас іще двоє. Ви ще розділені. Але часом стосунки досягають такої висоти, коли вдячність і жалість втрачають сенс. Тоді дихається, як тому в'язневі, що здобув волю.

Таку єдність пізнали ми, два пілоти, що летіли над нескореним ще тоді районом Ріо-де-Оро. Я ніколи не чув, щоб той, хто зазнав аварії, дякував своєму рятівникові. Частіше, насилу перетягуючи з літака в літак мішки з поштою, ми лаємось: "Нікчема! Це через тебе я попав у цю аварію, чорт тебе поніс на дві тисячі метрів при стрічному вітрі! Летів би нижче — ми б давно вже були в Порт-Етьєні!" І той, хто ризикував життям, рятуючи товариша, з соромом відчуває, що він таки нікчема. А втім, за що ми маємо йому дякувати? Адже він має такі самі права на наше життя. Ми — гілки одного дерева. І я пишався тобою, мій рятівнику!

Чого той, хто готував тебе, сержанте, на смерть, має тебе жаліти? Всі ви готові були вмерти один за одного. У таку хвилину люди становлять собою ту єдність, якій не потрібні слова. І я зрозумів, чого ти пішов воювати. Якщо в Барселоні ти був бідняком і, можливо, лишався після роботи зовсім самотнім, і тобі ніде було приткнутись, то тут ти став людиною, ти приєднався до всього світу, і ось тебе, знедоленого, стрічає любов.

Мені байдуже, чи щирі, чи розумні були ті високі слова, що їх, можливо, посіяли в твоїй душі політики. Якщо це насіння прийнялося там і зійшло, то воно відповідало твоїм потребам. Про це судити тільки тобі. Земля знає, як зерно їй потрібне.

3

Ми дихаємо на повні груди лише тоді, коли нас і наших братів зв'язує спільна мета, і тільки тоді з досвіду бачимо , що любити — не означає дивитись одне на одного, це означає дивитись разом в одному напрямку. Товариші — це тільки ті, що з'єднані в одній зв'язці, мов альпіністи, піднімаються на ту саму вершину і в цьому сходженні знаходять одне одного. Бо інакше чого б у наш вік комфорту ми відчували таку повну радість ділячись у пустелі останньою краплею води? Чого варте це перед пророцтвами соціологів! Але тим з нас, кому випало щастя виручати товаришів у пісках Сахари, будь-яка інша радість видається надто мізерною.

Можливо, через те світ навколо нас починає тріщати. Кожен палко жадає віри, яка обіцяла б йому повноту душі. У нас суперечливі слова, але всі ми виявляємо ті самі поривання. У нас різні методи — плід нащих міркувань, — але не мета: мета у нас одна

Отож не дивуймось. Хто десь у Барселоні, в підвалі анархістів побачив готовність пожертвувати собою задля іншого, побачив цю сувору справедливість і відчув як у ньому самому прокидається щось нове, невідоме — той знатиме надалі тільки одну істину — істину анархістів. А кому випало вартувати колись в іспанському монастирі, охороняючи переляканих черниць, що стоячи на колінах, молилися, — той умре за церкву.

Якщо б сказали Мермозові, коли він, уже переможно торжествуючи, полетів через Анди в Чилі, — якщо б сказали йому, що він помиляється, що не варто ризикувати життям задля листів якогось торговця, — Мермоз тільки всміхнувся б. Істина — це людина, яка народжувалась в ньому, коли він перелітав Анди.

Якщо того, хто не відмовляється від війни, ви захочете переконати, що війна огидна, не вважайте його за варвара: перш ніж судити когось, постарайтесь його зрозуміти.

Подумайте про того офіцера з півдня, який під час боїв з рифами командував передовим загоном, затиснутий між двома горами. Якось увечері він приймав парламентерів, що прийшли із західних гір. Як і годиться, пили чай. коли раптом почалася стрілянина. На пост напали племена із східних гір. Капітан хотів одіслати парламентерів і вступити в бій, але ті заперечили: "Сьогодні ми твої гості. Бог не дозволяє нам тебе залишити!.." І вони приєдналися до його солдатів, допомогли відбити напад, а вже тоді повернулись до свого орлиного гнізда.

А потім вони самі зібралися напасти на пост і напередодні відрядили до капітана послів:

— Того вечора ми тобі помогли...

— Правда...

— Заради тебе ми витратили три сотні патронів...

— Правда.

— Буде справедливо, якщо ти нам повернеш їх.

Капітан, як сущий лицар, не може користатися з їхнього благородства задля своєї вигоди. І він оддає патрони, знаючи, що стрілятимуть у нього ж.

Істина для людини — це те, що робить її людиною. Той хто пізнав таку достойність людських стосунків, таку чесність у грі, таку взаємну повагу, які варті життя, хто може порівняти це благородство з убогою добродушністю демагога, який на знак братерських почуттів попліскував би тих арабів по плечу, лестячи їм, і водночас принижуючи їх, — той, почувши ваші заперечення проти війни, відповість вам тільки презирливою жалістю. І він матиме слушність.

Але й ви маєте слушність, коли ненавидите війну.

Щоб зрозуміти людину і її потреби, щоб збагнути її сутність, не треба протиставляти одну одній ваші загальновідомі істини. Так, ви маєте слушність. Усі ви маєте слушність. Логічно можна все довести. Має слушність навіть той, хто в усіх злигоднях світу звинувачує горбатих. Якщо ми оголосимо війну горбаням — ми скоро підбуримо себе проти них. Мститимемо за їхні злочини. А серед горбатих, звісно, теж є злочинці.

Щоб виявити сутність людини, треба хоч на мить забути про чвари, бо всяка віра впроваджує цілий коран непохитних істин, які породжують фанатизм. Можна поділяти людей на правих і лівих, на горбатих і не горбатих, на фашистів і демократів і ніякий такий поділ не можна спростувати. Але істина, ви ж знаєте, — це те, що робить світ простішим, а не те, що створює хаос. Істина — це мова, що помагає передати вселюдське. Ньютон зовсім не "відкрив" закон, довгий час прихований, — відкриття чогось схоже не розв'язання ребуса, а те, що зробив Ньютон, було творчістю. Він створив мову, яка змогла передати нам і падіння яблука на галявину, і схід сонця. Істина — це не те, що можна довести, це — простота.

Навіщо сперечатися про ідеологію? Будь-яку ідеологію можна підтвердити доказами, і всі вони суперечать один одному, а від таких суперечок пропадає всяка надія на порятунок людей. А люди навколо нас і скрізь прагнуть до того самого.

Ми хочемо бути вільними. Той, хто працює кайлом, хоче знати, який сенс у кожному ударі його кайла. Коли кайлом довбе каторжник, кожен його удар тільки принижує каторжника, але якщо кайло в руках шукача, то кожен удар його звеличує шукача. Каторга не там, де працюють кайлом. Це не важка праця, не жахлива втома. Каторга там, де удари кайла не мають ніякого сенсу, де праця не єднає того, хто працює з іншими людьми.

І ми хочемо втекти з каторги.

У Європі двісті мільонів чоловік безглуздо животіють і раді б відродитися щоб по-справжньому жити. Промисловість відірвала їх від того життя, яким покоління за поколінням живуть селяни, і замкнула у величезних гетто, схожих на сортувальні станції, забиті низками закіптюжених вагонів. Поховані в глушині робітничих селищ, вони хотіли б прокинутись до життя.

Є й інші, ті, кого затягнуло їхнє нудне ремесло, кому не доступні радощі першовідкривача, радощі віруючого, радощі вченого. Дехто уявив, що возвеличити цих людей неважко — досить їх одягти, нагодувати, задовольнити їхні потреби. І з них поволі зробили міщан у дусі романів Куртеліна[22], сільських політиканів, обмежених спеціалістів без будь-яких духовних інтересів. Їх непогано вишколили, але до культури не прилучили. Жалюгідне уявлення про культуру мають ті, хто гадає, ніби вона ґрунтується на затверджених формулах. Останній школяр спеціального математичного класу в колежі знає про закони природи більше, ніж знали Декарт і Паскаль[23]. Але чи може той школяр мислити так, як мислили вони?

Усі люди відчувають — хто невиразно, а хто ясніше — потребу пробудитися до життя. Але є хибні дороги. Певно, ж людей можна надихнути, надівши на них уніформу. Тоді вони співатимуть воєнні гімни і ділитимуть свій хліб з товаришами. Вони знайдуть те, що шукали, відчують смак єдності. Але той хліб принесе їм смерть.

Можна відкопати дерев'яних ідолів і воскресити стародавні міфи, які так чи інакше показали себе, можна знову нав'язати людям віру в пангерманізм або в Римську імперію. Можна задурманити німців пихою від того, що вони — німці і співітчизники Бетховена. Так можна запаморочити голову всім, до останнього сажотруса. Це, певна річ, легше, ніж у сажотрусі пробудити Бетховена.

Але ці ідоли — ідоли кровожерні. Той, хто вмирає задля наукового прогресу або задля виздоровлення хворого, самою своєю смертю служить життю. Може це й красиво — померти, щоб здобути нові землі, але сучасна війна руйнує те, заради чого вона нібито ведеться. Сьогодні йдеться вже не про те, щоб, пожертвувавши трохи крові, відродити цілий народ. З того часу, як почали воювати за допомогою літаків та іприту, війна стала просто кривавою різнею. Кожен сидить за бетонним муром і кожний, не маючи нічого кращого, ніч у ніч шле ескадрильї, які бомбардують ворога всередині його країни, руйнують його життєві центри, паралізують промисловість і шляхи сполучення. Перемагає той, хто згниє останнім. І обидва противники гниють разом.

У світі, який став пустелею, ми прагнемо знайти товаришів: смак хліба. поділеного з товаришами — це те, заради чого ми ладні прийняти війну. Але для того, щоб відчути тепле плече сусіда по дорозі до однієї і тієї самої мети, воювати нема потреби. Війна обманює нас. Ненависть нічого не додає до радощів нашого поступу.

Чого нам ненавидіти один одного? Ми всі заодно, нас несе та сама планета, ми — екіпаж одного корабля. Добре, коли різні цивілізації сперечаються в ім'я чогось нового, кращого, і страшно, коли вони пожирають одна одну.

Щоб звільнити нас, досить помогти нам зрозуміти мету, до якої ми йдемо, зв'язані між собою, тож треба шукати таку мету, яка об'єднує всіх. Лікар, вислухуючи хворого, не чує його стогону: лікареві важливо вилікувати людину. Лікар користується законами вселюдського. Ними користуться і фізик, виводячи майже божественні рівняння, у яких визначається сутність і атома, і зоряної туманності. Бо коли той, хто скромно стереже під зоряним небом десятки овець, усвідомить свою роль — він уже більше не слуга. Він — вартовий. А кожен вартовий несе відповідальність за всю державу.

Ви думаєте, пастух не прагне того усвідмлення? На фронті під Мадрідом у побував в одній школі, вона стояла на пагорку, за низенькою

кам'яною огорожею, метрів за п'ятсот до окопів. Ботаніку в тій школі викладав капрал; тримаючи в руках квітку маку, він розхиляв її пелюстки, притягуючи до себе заросліх бородами паломників, які, незважаючи на гуркіт снарядів, виривалися з окопного бруду і приходили до нього. Вони оточували капрала, сідали просто на землю, підібгавши ноги, підперши долонею підборіддя, і слухали. Вони супили брови і зціплювали зуби, урок був не дуже зрозумілий для них, але їм сказали: "Ви — звірі, ви тільки вилазите з лігва, треба наздоганяти людство!" — і вони, важко ступаючи, поспішали навздогін людству.

Тільки усвідомивши свою, хай навіть зовсім непомітну роль, ми будемо щасливі. Тільки тоді ми зможемо спокійно жити і спокійно вмирати, бо те, що дає сенс життю, дає сенс і смерті.

Добре, коли людина вмирає своєю смертю, як десь у Провансі старий селянин, що наприкінці свого царювання передає синам на збереження своїх кіз і свої оливи, аби сини, як наспіє час, передали їх синам своїх синів. У селянській родині людина вмирає тільки наполовину. Приходить пора, і життя лопається, як стручок, вивільняючи зерна.

Одного разу мені довелося бачити трьох селян біля смертної постелі їхньої матері. Звісно, це було боляче. Вдруге рвалася пуповина. Вдруге розв'язувався вузол, що єднав покоління з поколінням. Ці три сини відчули, що вони самотні, безпорадні, у них більше не було того столу, за яким у святкові дні збиралась уся сім'я, того магніту, який усіх їх притягував. Але я бачив, що тут не тільки рвуться нитки, які зв'язували їх; можливо, вдруге дається життя. Бо кожен син у свою чергу очолить рід, стане патріархом, біля якого збиратиметься сім'я аж до того часу, коли й йому наспіє час передати управління дітям, отим, що зараз граються на подвір'ї.

Я дивився на матір, цю стару селянку, на її спокійне і суворе обличчя з міцно стуленими вустами — обличчя, яке стало кам'яною маскою. І в ньому я впізнавав обличчя синів. Ця маска дала їм свої риси. Це тіло формувало їхні тіла — красиві, дужі. І ось воно лежить мертве, але то

тільки смерть оболонки — оболонка розпалась, і з неї добули стиглий плід. Настане час, і її сини і дочки із плоті своєї зліплять нових людей. У селянській родині не вмирають. Мати вмерла — хай живе мати!

Боляче, правда, але це така проста і природна картина: залишаючи на своєму шляху одну по одній ці прекрасні оболонки сивих трударів, увесь час оновлюючись, рід прямує до якоїсь своєї істини.

Ось чому того вечора у похоронному дзвоні, що плив над маленьким селом, мені почулася не розпука, а затамована тиха радість. Дзвін, що прославляв тим самим звуком і похорон і хрестини, знову сповіщав про зміну поколінь. І тихе умиротворення сповнювало душу від того гімну на честь заручин старої трудівниці з землею.

Так від покоління до покоління, повільно, як росте дерево, передається життя, а з ним і свідомість. Яке чудесне сходження! З розтопленої лави, з зоряного тіста, з живої, чудом зародженої клітини ми вийшли і, поволі піднімаючись ми досягли того, що пишемо кантати і вимірюємо сузір'я.

Мати передала дітям не тільки життя, вона їх навчила рідної мови, довірила їм багатство, повільно зібране протягом віків, — духовну спадщину, яку одержала колись на зберігання вона сама, — скромний запас традицій, понять і легенд, усе, що відрізняє Ньютона і Шекспіра від печерного жителя.

Голод, який ми відчуваємо, той голод, що під кулями гнав бійців Іспанії на урок ботаніки, що гнав Мермоза до Південної Атлантики, а когось іншого — до поезії, виникає тому, що ми в своєму розвитку ще далеко не досягли вершини, нам треба ще зрозуміти самих себе і всесвіт. Нам треба покласти кладки в пітьмі. Цього не визнають тільки ті, хто егоїстичну байдужість вважає за мудрість, але така мудрість суперечить всьому, це жалюгідний обман. Товариші, друзі мої, скажіть мені, коли в своєму житті ми буваємо щасливі?

4

І ось на останніх сторінках цієї книги я знову згадую старих службовців, які були нашими провідниками на світанку в день першого поштового рейсу, коли ми готувалися стати людьми, бо мали можливість відзначитись. Усе-таки вони були схожі на нас, тільки не знали, що вони голодні.

На світі дуже багато людей, яким ніхто не допоміг пробудитися.

Кілька років тому під час тривалої подорожі поїздом мені захотілося оглянути цю державу на колесах, — я на три доби став бранцем її, три доби мені не було де дітися од шуму й гуркоту, ніби морський прибій котив каміння, і я не спав, Десь близько першої години ночі я пройшов через весь поїзд від голови до кінця. Спальні вагони були порожні. Вагони першого класу були порожні.

Але в вагонах третього класу юрмились сотні робітників-поляків, яких вислали з Франції, і вони поверталися до Польщі. В коридорах спали, і мені довелося переступати через них. Зупинившись в вагоні без перегородок, схожому на казарму, — пахло там казармою або поліцейською дільницею — я при тьмяному світлі лампочок дивився, як од швидкого руху поїзда шарпалися і здригалися тіла цих людей. Цілий народ, поринувши в важкий сон, повертався до своїх злиднів. Великі поголені голови перекочувались на дерев'яних лавах. Чоловіки, жінки, діти перевертались з одного боку на другий, ніби хотіли сховатися од гуркоту і трясанини, які заважали їм у тому забутті. Навіть у сні вони не знайшли собі затишку.

Одірвані від своїх домівок десь на півночі, — од будинків з трьома вазончиками герані, як я бачив в вікнах польських шахтарів, од малесеньких садочків, — ці люди, здавалося мені, наполовину вже втратили вже все людське і, гнані економічними припливами та відпливами, котилися тепер з одного кінця Європи в інший. Вони взяли з

собою лише кухонне начиння, ковдри і завіски, жалюгідне манаття в сяк-так зв'язаних клунках. Але все, що було їм любе, все, до чого вони звикли, всіх, кого приручили за чотири-п'ять років життя у Франції — кота, пса, герань, — їм довелось покинути, і з собою вони везли тільки оте кухонне начиння.

Мати годувала груддю немовля, а сама, здавалося, заснула — так стомилася. Серед безглуздя і хаосу цих блукань вона передавала дитині життя. Я подивився на батька. Череп важкий і голий, мов камінь. Скуте сном тіло, затягнуте в робочий одяг — худе і незграбне. Людина, схожа на купу глини. Так уночі на ринку валяється безформними купами нікому не потрібним мотлох. І я подумав: справа не в цих злиднях, бруді, потворності. Цей чоловік і ця жінка колись уперше зустрілися, і він, безперечно, всміхнувся до неї, а після роботи, певно, приніс їй квіти. Сором'язливий та незграбний, він, можливо, боявся, що його висміють. А їй, певній своєї чарівності, можливо приємно було з чисто жіночого кокетства помучити його. І він, той, що став тепер машиною, тільки й здатною кувати або копати, відчував у серці солодку тривогу. Це просто дивовижно, що вони обоє перетворились на купи глини. Під який прес вони попали, що їх так спотворило? Тварина і стара лишаєтьс граціозною. Чому ж так зіпсовано прекрасну глину, з якої виліплено людину?

Я йшов далі серед цього люду, що спав важким, неспокійним сном. Хропіння, важкий стогін, бурмотіння, шкребіння грубих черевиків, коли хтось перевертався з боку на бік — усе зливалося в грубий гамір. І все це — під той безугавний гуркіт, ніби шум гальки, яку котить морська хвиля.

Сідаю проти тієї родини. Між батьком і матір'ю сяк-так примостилася дитина, спить. Але ось вона перевертається вві сні і при світлі лампочки я бачу її обличчя. Ох, яке чудове личко! Це подружжя народило чудовий золотий плід. Ці важкі лантухи породили чарівний витвір грації. Я схилився над малюком, дивився на його гладеньке чоло, на ніжні повні губи й думав: ось лице музиканта, ось маленький Моцарт, ось прекрасна обіцянка життя! Він, як той казковий маленький принц, — зігрітий

теплим і розумним піклуванням, ким він тільки не став би! Коли в саду, після довгих пошуків, виведуть нарешті нову троянду, то всі садівники хвилюються. Її відокремлюють від інших троянд, її доглядають, її леліють. Але цей малюк ростиме без садівника. Маленький Моцарт, як і всі, попаде під той самий страшний прес. І зробить найвищою своєю радістю гидотну музику низькопробних кафе-шантанів. Моцарт — приречений.

І я повернувся у свій вагон. Я казав собі: ці люди не страждають від своєї долі. І мене мучить не співчуття. Не в тому річ, щоб зітхати над виразкою, що весь час не гоїться. Люди з такою виразкою не відчувають її. Виразка роз'їдає все людство, а не окрему людину. Я не вірю у співчуття. Те, що мене мучить, схоже на турботу садівника. Мене мучать не ці злидні — люди зрештою звикають до злиднів так само, як і до неробства. На Сході багато поколінь живуть у злиднях та бруді і вони не почувають себе нещасними. Того, що мене мучить, не вилікувати безплатним супом для бідних. Мене мучить не те, що спотворено прекрасну людську глину. А те, що в кожній людині якоюсь мірою вбито Моцарта.

Тільки Дух, торкнувшись глини, може сотворити Людину.

ПРИМІТКИ:

[1] Корб'єр — гірський хребет на півдні Франції, частина Східних Піренеїв.

[2] Сьєрра-Невада — гірський хребет на півдні Іспанії

[3] Мотріль — місто на узбережжі Середземного моря.

[4] Оспіталет — високогірна станція в Східних Піренеях.

[5] Жан Мермоз (1901-1936) — французький льотчик, який у 1928 році здійсним перший нічний політ від Ріо-де-Жанейро до Буенос-Айреса.

[6] Порт-о-Нуар — зона в Атлантичному океані, де збираються купчасті хмари і часто бувають зливи.

[7] Вілья-Сіснерос — місто в Марокко на узбережжі Атлантичного океану.

[8] Маврами з давніх часів називали все тубільне населення Північної Африки; згодом, аж до наших днів, — північноафриканських арабів-мусульман.

[9] Бохадор — мис на північному заході Сахари

[10] Трапісти — католицький чернечий орден з дуже суворим уставом. Виник у XVII ст. у Нормандії.

[11] Мендоса — місто в Аргентині біля підніжжя Анд.

[12] Бос— французька провінція, родючі землі в Паризькому басейні.

[13] У середніх та вищих школах Франції існує двадцятибальна система оцінок.

[14] Йдеться про сенегальських стрільців, які входили до французької армії, коли Сенегал був колонією Франції

[15] Автор говорить про свою першу книжку "Пошта — на Південь".

[16] Трарза — велике плем'я в Західній Сахарі.

[17] Мегаристи — французька кавалерія на швидкохідних верблюдах (мегарі) в Сахарі.

[18] Марабут — мусульманський монах у Північній Африці

[19] Касбе — палац вождя, а також міський квартал навколо палацу.

[20] Бербери — корінне населення Північної Африки

[21] Копти — частина єгипетського населення, яка сповідує християнство

[22] Жорж Куртелін (1858 — 1929) — французький письменник-сатирик, який висміював у своїх романах духовну порожнечу, дріб'язковість міщанства.

[23] Рене Декарт(1596-1650) — французький філософ, математик. Блез Паскаль — (1623-1662) — французький математик, фізик і філософ.